THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS 303-310&326.

मीमांसाकौस्तुभः ।

(मीमांसासूत्रोपरि काचन विस्तृता टीका)

(प्रथमाध्यायस्य तृतीयचतुर्थपादात्मको भागः)

पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण-

श्रीखण्डदेवविरचितः

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयपूर्वमीमांसाप्रधानाध्यापकेन

मद्रपुरसंस्कृतविद्याशालातोऽधिगतविद्यावैशद्येन

वेदविशारदबिरुदभाजा

श्रीवेङ्कटसुब्रह्मण्यापरनामधेयेन

पं. अ. श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणा

प्राचीनकोशादिसाहाय्येन यथामति परिशोधितः

श्रीजयकृष्णदासगुप्तेन

स्वीये विद्याविलासनाम्नि यन्त्रालये मुद्रापितो

विजयताम्

१९२४.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

AGENTS· PANDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG. GERMANY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1924.

अथ वा ध्रौवाज्य एव आघारपदेन क्षरणसमर्थत्वमात्रविधानात् पाठक्रमात् सामिधेन्युत्तरक्रियमाणक्षारणाख्यसंस्कारबलेन विलीनत्वमाप्तावपि प्रधानवेलायां पुनर्घनीभूतत्वसम्भवात् तद्व्यावृत्त्या विलीनत्वप्राप्तिफलकत्वोपपत्तिः ।

एवं "चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्य त्रीनितः प्राचीनान् प्रयाजान् यजति" इत्यत्राज्यस्य प्रयाजत्रयसाधनीभूतजौहवस्य एकदेशमाघारशब्दोक्तमुद्दिश्य क्षारणान्तरं विधीयते । अथ वा "आघारमाघारयती" त्यनेन क्षरणसमर्थद्रव्यैकदेशसंस्कारकत्वेन क्षारणे विहिते किं तदिति विशेषजिज्ञासायां "चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्" इत्यनेन जौहवचतुर्गृहीतरूपविशेषसमर्पणं "आग्नेयं चतुर्धा करोति" इतिवत् न विरुध्यते । एवञ्च संस्कार्यस्य विनियोगापेक्षायां नाक्लृप्तोपांशुयाजार्थता कल्प्या; किन्तु "चतुर्जुह्वां गृह्णाति" प्रयाजेभ्यस्तदि"ति वाक्यलभ्यादिमप्रयाजत्रयार्थतैवेति लाघवम् ।

"चतुर्गृहीतं वै"त्यत्र चान्यस्य सर्वस्यानूद्यमानत्वात् विशेषसमर्पणमात्रमिति लाघवमस्त्येव । "इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर इत्याघारमाघारयती" त्यनेन तु "देवस्य त्वेति निर्वपती" तिवत् मन्त्रमात्रं क्षारणसंस्काराङ्गतया विधीयते । न तु मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनम् तद्बलेन यागकल्पनं वा, गौरवप्रसङ्गात् ।

अस्तु वा इतिकरणावमृष्टविधिविहितत्वात् सूक्तवाकवत् देवताकल्पकत्वम् तद्बलेन वा यागत्वञ्च, तथापि स्विष्टकृद्वदुभयरूपत्वोपपत्तेः संस्कारकत्वाव्याघातः । न चैतावता आघारपदस्य नामधेयत्वप्रसङ्गः, तथात्वे धात्वर्थस्य करणत्वात् नामधेयस्य तृतीयान्तत्वापत्तेः । अग्निहोत्रपदे चेयं तृतीयान्तत्वापत्तिः नामत्वपक्षे द्रष्टव्या ।

नचोत्पत्तिवाक्यत्वादनयोः तत्र च फलाश्रवणात् भावनायां पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वोपपत्तेः नामधेये द्वितीयान्तत्वोपपत्तिः; उत्पत्तिवाक्येऽपि समानाभिधानोपात्तविधिश्रुतिबलेनापुरुषार्थ-

स्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वायोगेन सामान्यतो यत्किञ्चिदिष्टस्यैव विधिबलेनाक्षिप्तस्य भाव्यत्वावगतेः धात्वर्थस्य फलवाक्य इव पदश्रुत्या करणत्वेनैवान्वयाभ्युपगमेन नामधेयस्य द्वितीयान्तत्वानुपपत्तेः ।

गुणविधिपक्षे तु—अग्निहोत्रवाक्ये होमानुवादेन गुणविधिपक्षे तस्य साध्यत्वात्, विशिष्टविधिपक्षेऽपि च विशेषणविधिवेलायां साध्यभूतेनैव तेन गुणान्वयात् द्वितीयोपपत्तिः । आघारवाक्ये तु संस्कार्यत्वादेव द्वितीयोपपत्तिः स्पष्टैव ।

एवं रूढेष्वपि "य एवं विद्वानि" त्यादिषु पौर्णमास्यमावास्यादिशब्दैः कालो विधीयते । स च यद्यपि आग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वादेव न विधातुं योग्यः । तथापि प्रयाजाद्यनुवादेन विधीयमानो न दोषमावहति । द्वितीया चात्र सप्तम्यर्थे वाक्यानुवादत्वपरिहारार्थं द्रष्टव्या ।

एवं फलवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासपदवाच्यः काल एव फले सर्वप्रकृतयागाश्रितो विधीयत इति द्रष्टव्यम् ।

समिदादिपदानां तु "विष्णुं यजती"तिवत् देवताविधायकत्वम् । न च मन्त्रवर्णेन देवतायाः प्राप्तत्वात् विधानानुपपत्तिः । मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनातः पूर्वमेव विधानोपपत्तेराकाङ्क्षाविरहेण तस्यैवाकल्पनात् । तस्मात् रूढेष्वपि गुणविधित्वम् ।

यत्तु मूले यौगिकानामेवोदाहरणत्वमित्युक्तम्, तत्र रूढेष्वपि तत्प्रख्यन्यायस्य बहुशो व्युत्पादितत्वात् अनादरेणेति द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रसिध्यादिभिरेवैते त्रिधगो गुणसमर्पका इति प्राप्ते—

अभिधीयते—यत्र प्रमाणान्तरेण विधित्सितस्य प्राप्तिसंभाव्यते तत्र तद्विधिवैयर्थ्यादेव नामधेयत्वाध्यवसानम् । तथा हि—दर्वीहोमानुवादेन तावत् गुणविधौ तेषु आग्नेयमन्त्रबलेनैव देवताप्राप्तिसम्भवे पुनरनेन तद्विधिवैयर्थ्यम् । यत्र तु मन्त्रोऽपि नाम्नातः यथा—"यदाहवनीये जुहोती"त्यादौ तत्र गुण एव विधिशक्तेरसङ्का-

न्तत्वान्नैव होमविधानम् । यत्र तु अनुपादेयरूपगुणयोगः यथा—"भिन्ने जुहोती" त्यादौ तत्र कर्मविध्यवश्यंभावेऽपि प्रमाणान्तरेण देवताप्राप्तिसम्भवात् तदनुवादेनाग्निहोत्रवाक्ये न देवताविधिः ।

विशिष्टविधिपक्षस्तु विशेषणस्य सम्भवत्प्राप्तिकत्वे पुनर्विधानवैयर्थ्यादेव निराकर्तव्यः । तथा हि—

"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे"ति केवललिङ्गकमन्त्रपाठबलादेव उपांशुयाजवत् देवताप्राप्तिस्संभवस्येवेति तद्विधिकल्पनातः पूर्वमेव एतद्विधिप्रवृत्तेः न किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । अभ्युदयशिरस्कत्वस्यापि अनन्यगतिकत्वेन सत्यां विधिलाघवापादकधात्वर्थमात्रविधानेन गतौ गुणविधेरनाश्रयणीयत्वात् । अत एव केवललिङ्गकमन्त्रपाठबलादेव उपांशुयाजवत् देवताप्राप्तिसम्भवेन मन्त्रविनियोजकविधेः तत्कालीनप्रयोगविषयत्वस्य व्यवस्थार्थत्वेनैवोपपत्तिः। अन्यथा हि यदग्नये चेतिवाक्यविहितकर्मसम्बन्धे लिङ्गादेव व्यवस्थासिद्धेः मन्त्रविनियोजकविधिवैयर्थ्यम् । मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः गौणत्वमप्यस्मिन् पक्षे निष्प्रमाणकमापद्यते । अतो यदग्नये चेति वाक्ययोः न देवताद्वयविशिष्टकर्मविधानम् ।

नापि समुच्चितदेवताद्वयविधिः ; वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अपि तु मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्यानुवादेन होममुद्दिश्य लाघवात् प्रजापतिमात्रविधानम् ।

नचैवं ब्राह्मणगतचतुर्थ्या प्रजापतेर्विधाने मन्त्राणामैन्द्रीन्यायेन गौणत्वापत्तेः देवताकल्पकत्वानापत्तेः, कथञ्चिद्वा कल्पकत्वाङ्गीकारेऽपि अग्निसूर्याभ्यां प्रजापतेर्विकल्पापत्तिश्चेति वाच्यम् । (१)"अग्नेः पूर्वाहुतिः, प्रजापतेरुत्तरा" इतिक्रमविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सिद्धौ तद्बलेनैन्द्रीन्यायानुपपत्तेः । अत एव ब्राह्मणगतोऽपि प्रजापतिशब्दः प्रजानां पतिरिति व्युत्पत्त्या"पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाती"तिवत् यौ-

१ तै० ब्रा० २-१-२-१०.

गिकः तस्य च विशेष्यापेक्षायां मन्त्रवर्णेनाग्न्यादेर्विशेष्यस्य समर्पणं स्यात् (१)"अग्ना इ पत्नीवा" इत्यादिवत् इत्यापादयितुमप्यशक्यम् । क्रमविध्यन्यथानुपपत्त्या देवताद्वित्वस्यैवावगमात् ।

नचैवं होमोद्देशेन प्रजापतिमात्रविधाने तस्य सायं प्रातःकालयोरावृत्त्या प्रजापतेरपि दध्यादिवदावृत्तिसिद्धेः वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः । सायंप्रातःकालरूपीनीमित्तसम्बन्धार्थत्वेन वाक्यद्वयसार्थक्योपपत्तेः । तत्प्रयोजनञ्च उपसदनन्तरकर्तव्यमासाग्निहोत्रे सायंप्रातःकालयोरभावात् प्रजापतिनिवृत्तिः ।

वस्तुतस्तु यदग्नयेचेति वाक्ये अग्निसमुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधानेऽपि नाग्न्यंशे विशेषणविधिकल्पनया विधानम्; मन्त्रवर्णादेव प्राप्तेः ।

एवं 'यत्सूर्याय चे'त्यत्रापि अग्निसूर्यसमुच्चयवैशिष्ट्यस्य च तत्तत्काल एव प्राप्तेः सायंप्रातःपदमनुवादः । लक्षणया तत्तत्कालीनहोमोद्देश्यतापरं वा । धातुस्तु साधुत्वार्थमनूद्यते । ततश्च तत्समुच्चयवैशिष्ट्यार्थमेव वाक्यद्वयमिति नानर्थक्यम् । न च क्रमविध्यन्यथानुपपत्त्या समुच्चयसिद्धेः विधिवैयर्थ्यम् । वैकल्पिकत्वेऽपि प्रयोगभेदेन पूर्वोत्तरभावविधायकत्वोपपत्तेः ।

अतः एकस्मिन् प्रयोगे समुच्चयविधानोपपत्तेः तयोश्च 'यदग्नये चे' ति पाठक्रमादेव क्रमोपपत्तेः वस्तुतः क्रमवाक्यमनुवाद एव । संख्याविशिष्टाज्यानामिव समुच्चयविशिष्टप्रजापतेरपि प्राप्तभावनानुवादेन विधानायोगः । पञ्चदशसंख्याया हि कारकत्वात् तस्य च प्राथमिकभावनासम्बन्धं विना अनुपपत्तेः प्राप्तभावनानुवादेन उभयसम्बन्धे युक्तो वाक्यभेदः । चशब्दोपात्तसमुच्चयस्य तु अकारकत्वात् नित्यं च समभिव्याहृतपदार्थविशेषणत्वप्रतीतेः तद्द्वारेणैव च भावनान्वयोपपत्तेः न वाक्यभेदः ।

१. तै. सं. १-४-२७.

तस्मात् मन्त्रवर्णप्राप्ताग्निसूर्यानूद्य तत्समुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधानमेव युक्तमुत्पश्यामः ।

यत्त्वत्र मान्त्रवर्णिकदेवताविधानपक्षे ज्योतिर्गुणविशिष्टयोरेवाग्निसूर्ययोः देवतात्वमिति कैश्चिदुक्तम्, तत् (१)"धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे, नार्चिः । तस्मात् दिवाग्निरादित्यं गतः रात्रावादित्यस्तम्" इत्याद्यर्थवादानुसारात् उपांशुयाजे "विष्णुरुपांशु यष्टव्यः" इति वाक्यशेषानुसारेण मन्त्रवर्णगतदेवतात्वादिगुणवैशिष्ट्यमकल्पयित्वैव निर्गुणानामेव विष्ण्वादीनां देवतात्वकल्पनवत् लाघवात् निर्गुणयोरेवाग्निसूर्ययोः देवतात्वकल्पनोपपत्तेरपास्तम् ।

ननु—"यदग्नये चे"ति वाक्ययोरग्निसूर्यसमुच्चयविशिष्टप्रजापतिविधानस्योपजीव्यत्वात् केवललिङ्गकमन्त्रयोः देवताकल्पकत्वोपपत्तावपि मिश्रलिङ्गकयोरनुपजीव्यत्वात् तत्कल्पकत्वे मानाभावः । यथाकथञ्चित् कल्पकत्वाङ्गीकारेऽपि वा प्रजापतिसमुच्चयसिद्धौ प्रमाणाभावः इति चेत्—

न ; यदग्नये चेति वाक्यस्थयोः अग्निसूर्यपदयोः सायंप्रातःकालीनदेवतामात्रोपलक्षणत्वाङ्गीकरणात् । अन्यथा मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः गौणत्वापत्तेः गौण्या वृत्त्या सायंप्रातःकालीनाग्निप्रकाशकत्वेनैव व्यवस्थासिद्धेः विनियोगवैयर्थ्यञ्च । सायंप्रातःकालीनाग्निसूर्यसमुच्चयवशेनैव प्रजापतेरुभयकालिकत्वोपपत्तेः तद्वाक्यगतसायंप्रातःपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतो वरमनुवादत्वादग्निसूर्यपदयोरेव तत्तत्कालीनदेवतामात्रोपलक्षणत्वाङ्गीकरणेन तत्समुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्रविधानमिति ।

यत्तु न्यायसुधाकृता—यथाश्रुतभाष्यानु(२)सारेण यदग्नये चेति वाक्ययोरेवाग्निसूर्ययोरेव विधानम् ; न तु मन्त्रवर्णकल्प्यविधिबलात् अग्निसूर्ययोः प्राप्तिः, गौरवापत्तेः । न चैवं प्राप्तकर्मानुवादेन

१ तै० ब्रा० २-१-७. २. सारिणा.

देवताद्वयविधौ वाक्यभेदः, प्रत्येककारकविभक्त्यन्तपदद्वयोपात्तस्यापि देवताद्वयस्य चशब्दसमभिव्याहारात् परस्परसापेक्षत्वप्रतीतेः आख्यातान्वययौगपद्येनाख्यातावृत्तेरभावात् वाक्यभेदानापत्तेः । चादीनां हि निपातोपसर्गाणां पृथक् पदत्वेन वाचकत्वेऽपि केवलाप्रयोगित्वेन स्वातन्त्र्येण तदर्थस्य भावनाविशेषणत्वाभावात् नित्यं समभिव्याहृतपदार्थविशेषणत्वप्रतीतेः पदार्थान्तरार्थस्यापि च चाद्यर्थान्वयं विना पदान्तरोपात्तभावनान्वयायोगात् चशब्दसमभिव्याहारात् इतरेतरसहितयोरेव अग्निप्रजापत्योः भावनान्वयप्रतीतिरिति नावृत्तिप्रसङ्गः ।

नचैतावता अग्नीषोमीयादिवत् व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वापत्तिः ; पृथक् चतुर्थीनिर्देशेन इतरेतरनिरपेक्षयोरेव देवतात्वप्रतीतेः । पदान्तरसम्बन्धे हि चशब्दात् साहित्यं प्रतीयते, न विभक्तिसम्बन्धे ; तत्सम्बन्धात्प्राक् अपरिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरेण चशब्देन अन्वयानुपपत्तेः ।

तदेवं निपातोपसर्गाणां वाचकत्वाङ्गीकारेऽपि वाक्यभेदः परिहृतः । यदा तु तेषां द्योतकत्वं तदा तत्समभिव्याहृतस्य एकस्यैव पदस्य विशिष्टार्थवाचकत्वम्, समभिव्याहृतेतरपदानां तु तात्पर्यग्राहकत्वमित्यङ्गीकारात् प्रजापतिपदेनैव अग्निदेवतानिरूपितसमुच्चयविशिष्टप्रजापत्यभिधानात् विशिष्टार्थविधानोपपत्तेः चतुर्थ्यन्ताग्निपदस्य चशब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वेन विधिव्यापारत्वाभावेऽपि वैयर्थ्याभावात् एकपदार्थविधानात् सुतरां न वाक्यभेदः ।

अत एव दशमे"—ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इत्यनेन आनतिसाधनरूपायाः दक्षिणायाः ऋत्विगानमनार्थत्वेन प्राप्तत्वात् तदनुवादेन "(१)गौश्चाश्वश्चे"त्यादि "तस्य द्वादश शतं दक्षिणा"इत्यन्तेन परस्परसहितानां गवादिपदार्थानां विधानमङ्गीकृत्य भूसंज्ञिकायां विकृतौ धेनुर्दक्षिणाकार्ये विधीयमाना सर्वेषामेव तत्कार्यसाधनानां ग-

१. ता. ब्रा. १६-१-१०.

वाश्वादीनां निवर्तिका, न तु धेनुशब्देन गोमात्रवृत्तिगुणवाचिना प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् गवामेव। प्रकृतौ गवादीनां प्रत्येकमानतिसाधनत्वे सादृश्यात गोरेव निवर्तिका धेनुः स्यात, नत्वेतदस्ति, गवाश्वादीनां चशब्दबलेन परस्परसहितानामेव प्राप्तदक्षिणासम्बन्धावगत्या समुच्चितानामेव साधनत्वावगमात । न चैवमपि वाक्यभेदः, चशब्दान्वयात पूर्वं हि गवादीनामुपादेयत्वेनापि दक्षिणासम्बन्धे प्राप्तानुवादेन अनेकविधाने वाक्यभेदो भवेत् । गवादीनामुद्देश्यत्वे वा चशब्दोपात्तस्यापि साहित्यस्याविवक्षापत्तेः स्यादनेकोद्देश्यतानिमित्तो वाक्यभेदः । परस्परसहितानामेवोपादेयत्वे तु नास्य प्रसक्तिरित्युक्तम् । तस्मात तद्वदेव यदग्नये चेत्यनेनापि प्राप्ते कर्मणि देवताद्वयविधिर्नानुपन्नः ।

नचैवं ब्राह्मणवाक्येनैव देवताद्वयस्य सायंप्रातःकालकृतव्यवस्थासिद्धेः केवललिङ्गकमन्त्रद्वयस्य च तत्तल्लिङ्गादेव प्राप्तिसिद्धेः तद्विनियोगविधिवैयर्थ्यम् । मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः प्रत्यक्षविधिविनियुक्तत्वेन लिङ्गविनियुक्तमन्त्रापेक्षया प्राबल्यात् ताभ्यां पर्युदस्तयोः केवललिङ्गकयोः प्रतिप्रसवार्थं विधिसार्थक्योपपत्ते—रित्युक्तम् ।

तन्न; अग्निप्रजापतिप्रातिपदिकयोः विभक्त्यन्वयात् प्रागेव चशब्दान्वयोऽभ्युपगम्यते ? तदुत्तरं वा ? नाद्यः, समुच्चितयोः देवतात्वापत्तेः विभक्तिद्वयवैयर्थ्याच्च । नान्त्यः; बलवत्तरकारकश्रुतिबलेन क्रियासम्बन्धस्यैव झटिति प्रतीयमानत्वेन तस्यैवापत्तेः वाक्यभेदस्य परिहर्तुमशक्यत्वात । अन्यथा विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन तद्भिन्नतया परस्परसापेक्षत्वेनावगतयोः द्रव्यदेवतयोः सहितयोरेव विधानोपपत्तेः सुतरां वाक्यभेदानापत्तेः । अत्र "गौश्चाश्वश्च" इत्यादौ प्रथमान्तत्वेन कारकविभक्त्यन्तताभावात् दक्षिणाशब्दान्वयात् पूर्वमेव चशब्दान्वये नैव किञ्चित् बाधकमस्ति ।

वस्तुतस्तु अत्र प्राप्तकर्मानुवादेन समुच्चितगवादिविधानरूपद्र-

व्यविधानसम्भवेऽपि द्वादशशतसंख्याया अपि विधेयत्वात् वाक्यभेदस्य परिहर्तुमशक्यत्वेन द्रव्यसंख्योभयविशिष्टदक्षिणाविधिरेवाश्रीयते ।

नचैवं 'तस्य द्वादशशत'मित्यत्र तच्छब्दवैयर्थ्यापत्तिः । द्रव्यसंख्ययोररुणैकहायनीन्यायेन तद्विरहेऽपि पार्ष्ठिकसम्बन्धोपपत्तेरिति वाच्यम् । एकवचनान्ततच्छब्दश्रवणाभावे संख्यायाः सर्वद्रव्यनिवेशापत्तेः मुख्यगोमात्रनिवेशनप्रयोजनत्वेन तच्छब्दसार्थक्यस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् तस्य चानतिसाधनत्वरूपस्य दक्षिणात्वस्य सामर्थ्यादेव कर्मकरर्त्विगर्थत्वासिद्धावपि तद्भिन्नचमसाध्वर्यूणामपि कर्मकर्तृत्वाविशेषात् तेभ्योऽपि दानप्रसक्तौ "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इत्यनेन गवादिद्रव्यं तेभ्यः परिसंख्यायते । अतो 'गौश्चाश्वश्चे'त्यत्र वाक्यभेदप्रसक्त्यभावात् चशब्दवशेन समुच्चितानां साधनत्वेन प्रतीतावपि न तत्तुल्यत्वं "यदग्नये च" त्यादेः ।

यदपि निपातोपसर्गाणां द्योतकत्वात् समभिव्याहृतपदस्यैव विशिष्टवाचकत्वं अन्येषां तु तात्पर्यग्राहकत्वमित्युक्तम् । तदपि न, तत्तन्निपातोपसर्गादिसमभिव्याहारे तत्तत्पदेषु तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशक्तिकल्पने तत्तत्समभिव्याहाराभावे च शुद्धार्थविषयकशक्तिकल्पने निपातादीनां द्योतकताशक्तिकल्पने च गौरवप्रसङ्गेन द्योतकत्वपक्षस्यानभिमतत्वात् । अत एव तत्र तत्र ज्ञानादिपदेष्वपि लक्षणावाचोयुक्तिः सङ्गच्छते ।

यदपि च केवललिङ्गकमन्त्रविनियोगविधेः मिश्रलिङ्गकविधिपर्युदासप्रतिप्रसवार्थत्वमित्युक्तम् । तन्न ; मिश्रलिङ्गकमन्त्रयोः स्वतन्त्रदेवताकल्पकत्वं वा अभिमेतम् ? गौण्या वृत्त्या अग्निसूर्यप्रकाशकत्वमेव वा ? नाद्यः ; तथात्वे वैकल्पिककेवलदेवताग्निसूर्यप्रकाशकत्वेनैव केवलदेवत्यमन्त्रयोः विनियोगोपपत्तेः भिन्नविषयमिश्रलिङ्गविधिना पर्युदासासम्भवात् केवललिङ्गकविधेः प्रतिप्रसवार्थत्वानुपपत्तेः तद्वैय-

र्थापत्तेश्च । मिश्रलिङ्गकमन्त्रस्थयोः जघन्यसूर्याग्निपदयोः गौण्या वृत्त्या सायंप्रातःकालीनाग्निसूर्यप्रकाशकत्वस्य विधिं विनापि सिद्धेः विनियोगवैयर्थ्यात् ।

अत एव पूषानुमन्त्रणमन्त्रवत् उत्कर्षे प्राप्ते तद्व्यावृत्त्यर्थं वचनमित्यपास्तम् । यागानुमन्त्रणसमाख्यावत् इह मिश्रलिङ्गकयोः सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेन उभयदेवत्यकर्मद्वयस्य च अप्रसिद्धत्वेन उत्कर्षासिद्धेः । अतो ब्राह्मणेन सूर्याग्निविधानाभिधानं आघाराग्निहोत्राधिकरणवार्त्तिकविरुद्धं न्यायसुधाकृतोऽनादरणीयमेवेति केवललिङ्गकमन्त्रवर्णपाठबलादेव तत्प्राप्तिः ।

अतश्च मन्त्रवर्णप्राप्तस्याग्नेः अग्निहोत्रपदेन विधानायोगात् विधेयान्तराभावेन च जुहोत्यभिधेयस्य होमत्वस्य विधेयत्वात् तस्यैव अग्निदेवताकत्वसम्बन्धेन अग्निहोत्रपदं नामधेयम् । अग्निहोत्रपदञ्च अस्मिन् पक्षे (१)हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्" इत्यनेन धात्राशब्दवत् "(२)उणादयो बहुलम्" इत्येतदनुसारात् होत्रशब्दं भावे त्रन्नन्तं व्याख्याय अग्नेः होत्रपदवाच्यो होमः अग्निहोत्रमित्येवं व्युत्पत्त्या तैत्तिरीयशाखाधीतस्वरसंवादात् प्रमाणान्तरसिद्धदेवतात्वाख्यसम्बन्धविशेषलक्षणया षष्ठीतत्पुरुष एव । इष्यते च प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि प्रमाणान्तरासिद्धत्वादर्थ्याख्यसम्बन्धविशेषलक्षणया षष्ठीतत्पुरुषोऽश्वघासादौ ।

न चैवं पूर्वपक्षेऽपि लक्षणाद्यनुगतः षष्ठीतत्पुरुषसमास एव किं नाश्रीयत इति वाच्यम् । सम्बन्धविशेषस्य प्रमाणान्तरेण सिद्धेः, यस्तु भाष्यकारेण सिद्धान्ते लक्षणस्वराद्यननुगतोऽपि चतुर्थीबहुव्रीहिः, न्यायसुधाकृता च षष्ठीबहुव्रीहिः, सः तत्र होत्रशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या द्रव्यवाचित्वं इत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यः ।

यदपि च कैश्चित् अग्नौ होत्रमस्मिन् इति लक्षणानुगतः सप्तमीबहुव्रीहिरेवाश्रयणीयः इत्युक्तम्; तत् तत्पुरुषे लाघवात्, स्वरा-

१. उ. सू. ६१७. २. पा. सू. ३. ३. १.

नुगमाच्च, मासाग्निहोत्रे चाग्निदेवताकत्वमसिद्धेः गौण्या वृत्त्या धर्ममात्रोपदेशकत्वोपपत्तेः, अग्न्यधिकरणकत्वस्य तु मासाग्निहोत्रेऽपि "यदाहवनीये जुहोती"त्यनेनैव प्राप्तेः प्रायणीयपदवत् अतिदेशकत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् उपेक्षितम् ।

यद्यपि च आहवनीय एवाहुतिद्वयं, नापरयोरित्यस्मिन् पक्षे प्रातर्होमप्रयोगे अग्निदेवताकत्वाभावात् नेदं प्रवृत्तिनिमित्तमेतद्वाक्यविहितहोमत्वावच्छिन्ने सम्भवति, तथापि षडाहुतिपक्षदशाहुतिपक्षयोः आपराग्निकहोमाभ्यासे प्रातःप्रयोगे अग्निदेवताकत्वस्य सत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तत्वाविघातः । एकस्यैव होमस्य सायंप्रातःकालाधिकरणकदेवतासमुच्चयानुरोधेन ज्योतिष्टोमवदभ्यासेऽपि कर्मभेदाभावेन विजातीयहोमत्वावच्छिन्ने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाग्निदेवताकत्वाच्च । वक्ष्यते चैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेनापि तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वोपपत्तिः वैश्वदेवाधिकरणे । अतिप्रसङ्गनिराकरणं उद्भिदपदवत् सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अतश्च सिद्धमग्निहोत्रपदस्य नामत्वम् । एवञ्च फलनिमित्तकालद्रव्यदेवतावाक्येषु फलादिसम्बन्धः अग्निहोत्रसंज्ञकस्य नानुपपन्नः ॥

आघारवाक्येऽपि आघारशब्दस्य भावव्युत्पत्त्या कर्मनामत्वाङ्गीकारेण प्रथमविधिप्रकारसम्भवे द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणं, तद्बलेन चोपांशुयाजे विनियोगकल्पनं चात्यन्तानुपपन्नमेव । उपांशुयाजे प्रत्यक्षशिष्टध्रौवाज्यस्य तद्गतविलीनत्वस्य च(१) "सर्पिराज्यं प्रतीयात्" इत्यनेन प्राप्तत्वात् विधातुमशक्तेश्च ।

अत एव सान्नाय्योपांशुयाजाङ्गभूतद्रव्योद्देशेन संस्कारविधिरित्यपास्तम्', द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणापत्तेः । अत एव चतुर्गृहीतं वेत्यनेन संस्कार्यविशेषसमर्पणमित्यप्यपास्तम् । 'तस्याघारमाघार्य' इत्येतावतैवाभीष्टसिद्धेः एतद्वाक्यस्थाघारपदस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । एतद्वाक्ये क्षरणान्तरविधानन्तु भेदकप्रमा-

---

१ आप० श्रौ० २४-१-२५.

णाभावादेवायुक्तम् । आघारवाक्ये विनियोगभङ्गकल्पनया द्रव्यविशिष्टक्षारणविधानं तु पञ्चमविधिप्रकारापत्तेः द्रव्यस्य चतुर्गृहीतवाक्यादेव प्राप्तत्वात् अयुक्तम् ।

अत एव "इन्द्र ऊर्ध्व" इत्यनेनैव मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेः यागत्वकल्पनया होमत्वसिद्धेः तन्नामधेयाघारपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् न तदैक्यमादाय नामधेयवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । अस्ति च होमेऽपि प्रक्षेपांशेन क्षारणात्मकत्वमिति पूर्ववदेव प्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तिः ।

अयञ्च यागः स्विष्टकृद्वदेव त्यागांशेनारादुपकारकोऽपि प्रक्षेपांशेनाद्यप्रयाजत्रयसाधनीभूताज्यसंस्कारकत्वात् सन्निपत्योपकारकोऽपि स्वीक्रियते । सन्निपत्योपकारकत्वसम्भवे अंशेऽप्यारादुपकारकत्वकल्पनस्य तद्वदेवान्याय्यत्वात् ।

अत एव "तस्याघारमाघार्य" इति सम्बन्धसामान्यवाचिन्यपि षष्ठी "आज्यस्य यजन्" तिवन्न गुणत्वरूपसम्बन्धविशेषपरा । अपि तु भाव्युपयोगित्वात् प्राधान्यपरैव । अतश्च आघारोत्तरमपि जौहवनाशे प्रयाजार्थं तदुत्पादने पुनराघारकरणम्; विकृतिषु च वाचनिकप्रयाजपर्युदासे उत्तराघारनिवृत्तिरिति । नचैवं संस्कारकर्मत्वे तस्य संस्कार्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तेनैवावच्छेदकसिद्धौ अवच्छेदकान्तरानपेक्षणात् नामधेयानर्थक्यम् । उद्भिदादिवत् सत्यप्यवच्छेदकान्तरे नामाम्नानवशेनैव एतदवच्छेदकस्याभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनया "अंशुं गृह्णाति" "अदाभ्यं गृह्णाति" इत्यादिवत् संस्कारकर्मण्यपि नामार्थवत्त्वोपपत्तेरिति न्यायसुधाकारः ।

वस्तुतस्तु संस्कारकर्मत्वे द्रव्यसम्बन्धांशेऽस्य अपूर्वविधित्वापत्तेः लघुभूतनियमविधित्वापादकं 'तस्ये' तिषष्ठ्या गुणत्वपरत्वमङ्गीकृत्य आरादुपकारकत्वमेव प्रयाजादिवत् युक्तमाश्रयितुम् । अत एव उद्देशप्रक्षेपत्यागसमुदायरूपस्य होमस्यैव एकस्य पदार्थस्य विधेयत्वात् अवयवभेदमङ्गीकृत्य भाव्युपयोगाङ्गीकरणमपि अन्याय्यमेव । स्विष्टकृदादौ तु न सामवायिकत्वलाभार्थं तदङ्गीकरणम् । अपि तु

दृष्टार्थत्वलाभायैव । प्रकृते तु संस्कारकर्मत्वेऽप्यदृष्टकल्पनायाः आवश्यकत्वात् साध्यभेदो निष्प्रमाणकः । अतश्च तुषोपवापवत् परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेऽपि संस्कारकर्मत्वाभावात् नोक्तफलसिद्धिः । विकृतिषु वाचनिकप्रयाजपर्युदासे परं यत्किञ्चिदाज्येनाभिघारणेऽपि न जौहवोत्पादनम्, कपालवत् परप्रयुक्तत्वात् । परप्रयुक्तत्वञ्च चतुर्गृहीतवाक्ये प्रयाजत्रयसाधनानुवादैवयर्थ्यभिया अवगम्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

नन्वेवं प्रक्षेपांशेनारादुपकारकत्वेऽपि उद्देशांशेन सान्नाय्याङ्गभूतेन्द्रदेवतास्मरणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वोपपत्तेः स्वाहाकारोत्तमप्रयाजानूयाजवदेव सन्निपत्योपकारकत्वोपपत्तिः । न च सान्नाय्ये महेन्द्रदेवताया अपि वैकल्पिकत्यासत्त्वात् कथमिन्द्रमात्रस्मारकत्वोपपत्तिः । प्रोक्षणादिवत् सान्नाय्यापूर्वसाधनीभूतदेवतामात्रस्मरणार्थत्वकल्पनया आघारहोमसम्बन्धिदेवतोद्देशेन सान्नाय्यसम्बन्धिदेवताद्वयस्यापि स्मरणोपपत्तेः । अतश्च यद्यपि (१)व्रीहिणां मेध सुमनस्यमानः" इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव महेन्द्रप्रयोगेऽपि "इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर" इत्यस्य लोपेऽपि 'महेन्द्रायेदं न मम' इत्यनेन देवतोद्देशेनैव सान्नाय्यदेवतास्मरणोपपत्तेरिति चेत्—

न ; मन्त्रवर्णस्यैवात्रोद्देशकल्पकत्वेन कल्पकलोपे तल्लोपस्यैव न्याय्यत्वात् । "ता एता एकविंशदाहुतयो भवन्ति—द्वावाघारौ, पञ्च प्रयाजाः, द्वावाज्यभागौ, आग्नेयः, (२)तद्दश। उपांशुयाजः. अग्नीषोमीयः पुरोडाशः, स्विष्टकृत् , इडा, त्रयोऽनूयाजाः, सूक्तवाकः, शंयुवाकश्च, यत्पत्नीसंयाजेषु स्रुगादीयते, समिष्टयजुश्चे"ति शतपथश्रुतिगतेन प्रकरणसनाथेन लिङ्गेन पौर्णमास्या(३)मपि विधानाच्च, अतश्च आरादुपकारक एवाघारो नामधेयञ्च तस्याघारपदमिति सिद्धम् । एवञ्च आघाराग्निहोत्रपदयोः तत्प्रख्यापकशास्त्रान्तरसद्भावेन गुणविधित्वासम्भवे सिद्धे धातुसमभिव्याहारात् तन्नामत्वे चावधारिते सामाना-

१ तै. ब्रा. ३-७-५-३. २ ते दश । ३ ममावास्या ।

धिकरणयार्थं द्वितीयाऽपि तृतीयार्थलक्षिकेत्यङ्गीक्रियते। न च शक्य-सम्बन्धाभावः। धात्वर्थे असाधितस्य करणत्वानुपपत्तेः कर्मत्वस्याऽपि सत्वात् एकार्थसमवायसम्बन्धेन विधिसामर्थ्यावगतकरणत्वलक्ष(१)-कत्वोपपत्तेः।

एवं दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि आग्नेयादिवाक्येषु कालयागयोरुभयोरपि प्राप्तौ भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धकरणेन गुणफलसम्बन्धानुपपत्तिः। यत्र धात्वर्थः प्राप्तः गुणश्चाप्राप्तः तत्रैव गुणफलसम्बन्धः भावार्थाधिकरणापवादेन, न तु यत्र गुणोऽपि प्राप्तः।

अत एव(२)"ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्"-इति वाक्येन ऐन्द्रवायवाग्रतारूपगुणः न फलार्थं विधीयते, अपि तु ग्रहणान्यैवेत्युक्तं दशमे। ततो यागानामेव फलसम्बन्धात् तेषां च उत्पत्तिवाक्यप्राप्तकालसम्बन्धिलक्षणया दर्शपूर्णमासपदं नामधेयम्।

एवं समिदादिपदमपि मन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवतायाः प्राप्तत्वात् लक्षणया नामधेयमेव।

(३)"य एवं विद्वानि"ति वाक्यद्वयेऽपि प्रयाजानुवादेन वैकल्पिककालद्वयविधानशङ्कापि एतद्विध्यभावे फलवाक्ये सर्वेषामेकफलसाधनत्वेनावगतानां यागानां सहप्रयोगाऽवगमात् आग्नेयादिसाहित्यानुरोधेन पौर्णमास्यां अमावास्यायां वा प्रयाजादीनां अनुष्ठानोपपत्तेः विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादेव निराकर्तव्या। तस्मात् तदपि त्रिकस्य त्रिकस्य नामधेयम्।

सूत्रं तु गुणप्रख्यापकशास्त्रान्तरयुक्तं यत् पूर्वाधिकरणद्वयाविषयीभूतं तदपि नामधेयमिति व्याख्येयम्।

इत्यग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ४ ॥ (तत्प्रख्यन्यायः)

---

१ लक्षणोपपत्तेः २ तै. सं. ७-२-७-१ ३. तै. सं. १-६-९-१.

(५) तद्व्यपदेशाधिकरणम् ।

सू—तद्व्यपदेशं च ॥ १—४—५. ॥ (सि)

"अथैष श्येनेनाभिचरन् यजेत" "अथैष सन्दन्शेनाभिचरन् यजेत" "अथैष गवाभिचरन् यजेत"इत्यादिषु श्रुताः श्येनादिशब्दाः गुणविधयः कर्मनामधेयानि वेति विचार्यते। तत्र प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधित्वम्।न चात्र उद्भिन्न्यायावतारः,तस्य सोमदध्यादिवत् रूढेष्वप्रवृत्तेः। नापि वाक्यभेदः ; येन चित्राधिकरणन्यायप्रवृत्तिः शंक्येत । अत एव तत्प्रख्यशास्त्रान्तरसद्भावात् न पूर्वाधिकरणविषयत्वम्, तेन प्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात् अनन्तरा सङ्गतिरपि सिद्धा भवति । तत्रापि फलोद्देशेन गुणविशिष्टकर्मविधानम् ।

नचैवमपि "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते यमभिचरति श्येनेन" इत्यर्थवादोपात्तश्येनसादृश्यस्य श्येन एवासम्भवात् श्येनशब्दस्य गौण्या वृत्त्या यागपरत्वं परिकल्प्य प्रसिद्धश्येनसादृश्योपपादनार्थं यागनामत्वं स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । विशेषणांशे प्रसिद्धस्य श्येनसादृश्यस्याभेदादनुपपद्यमानत्वेऽपि विशेष्यांशे तस्योपपन्नतरत्वेन नामत्वासाधकत्वात् ।

अथ वा एतस्य वाक्यजातस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् कर्मभेदकप्रमाणाभावेन विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः ज्योतिष्टोमाश्रित एव गुणः फलाय विधीयते "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि"तिवत् । न चैतस्मिन्नपि पक्षे तर्हि गुणस्यैव विधेयत्वेन स्तोतव्यत्वात् स्वस्यैव स्वोपमानत्वानुपपत्तिः । "(१)रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादिवदौपचारिककालव्यक्तिकृतभेदकल्पनया उपमानान्तराभावलक्षणया वा स्तुत्युपपत्तेः ।

न च तर्हि स एव दोषः । उपक्रमस्थविध्युद्देशवर्तिश्येनपदस्य

१ श्रीमद्वाल्मी० यु. ११०—२४.

गुणत्वकल्पनापेक्षया उपसंहारस्थार्थवादे तदङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात् । न ह्यत्र विध्युद्देशः सन्दिग्धः, येन वाक्यशेषेण निर्णीयेत । एतदभावे "सोमेन यजेत"इत्यादिवत् गुणविधित्वस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् । अतो विरोधात् उपक्रमस्य प्राबल्येनार्थवादे अन्यथानयनं न दोषः ।

वस्तुतस्तु उपमानान्तराभावद्योतकस्य उपमेये उपमानत्वकथनरूपानन्वयालङ्कारस्याभेदेऽनुगुणत्वमेव । अत एव "ते तद्विलासा इव तद्विलासा" इत्यादौ अभेद एव अनन्वयालङ्कारोदाहरणं सङ्गच्छते । अतो निर्मूलैव नामत्वोक्तिरिति प्राप्ते—

अभिधीयते—विशिष्टकर्मान्तरविधिस्तावत् भेदकप्रमाणाभावादेवायुक्तः, गुणफलसम्बन्धविधिस्तु उपमानासम्भवादेव निराकर्तव्यः । यद्यपि चेयं स्तुतिः नात्यन्तस्वार्थसत्यत्वमपेक्षते, तथापि आलम्बनापेक्षत्वात् नोपमानस्य भेदं विनोपपत्तिः, नचौपचारिकभेदकल्पना रामरावणयोरित्यत्रेवाशङ्कनीया । एकस्या एव व्यक्तेः कालभेदेन उपमानत्वकल्पने तावत् यथा अनेन पूर्वं निपत्य मांसादानं कृतं तथा वैरिणोऽप्यादानं क्रियत इत्यर्थस्यापत्तेः आदत्त इति लटः भूतकाललक्षणा,यथैवंशब्दाभ्यां समभिव्याहृतयोः श्येनपदसर्वनाम्नोः भिन्नार्थकत्वेन प्रतीयमानयोः एकार्थत्वकल्पनेत्यनेकत्र दोषकल्पनापत्तेः वरमेकत्रैवोपक्रमस्थेऽपि श्येनपदे लघुभूतद्वितीयविधिप्रकारापादिका निरूढा गौणी युक्ता आश्रयितुम् । अत एव जघन्यानामपि भूयसामनुग्रहो न्याय्यः । मुख्यानुग्रहश्च समसङ्ख्याविषय इति द्वादशे वक्ष्यते ।

एवमेकस्मिन्नपि कार्ये व्यक्तिभेदेन उपमानकल्पनायां श्येनपदसर्वनाम्नोः श्येनत्वावच्छिन्नोपस्थापकयोः ग्राह्यतदितरव्यक्तिलक्षकत्वम्, पुनश्च विधेयतावच्छेदकश्येनत्वावच्छिन्नस्य स्तुत्यभावः इत्यनेकत्र दोषः ।

वस्तुतस्तु "रामरावणयोरिव" इत्यत्र नैव औपचारिकभेदकल्पनया उपमानोपपादनम्, रसविघातापत्तेः। किन्तु उपमानाभावलक्षणया अनन्याचारितत्वख्यापनमेव। अतश्च तद्वदेवात्र उपमानान्तराभावलक्षणायां पूर्ववदेवात्र अनेकेषु पदेषु लक्षणेति। नचोपमान्तराभावस्य व्यञ्जनयैवोपस्थितेः न लक्षणेति वाच्यम्। तस्याः वृत्त्यन्तरत्वे प्रमाणाभावात्। अत एवास्मन्मते अनन्वयालङ्कारस्थलेऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणैवेति ध्येयम्। अतः प्रकृते अनेकेषु पदेषु लक्षणापत्तेः एकस्मिन्नेव वरं मुख्येऽपि श्येनपदे एका निरूढा गौणी। सापि च भिन्नयोः आहार्यभेदकथनात्मकरूपकविधयैवेति केचित्।

वस्तुतस्तु वेदे आरोपकपुरुषाभावात् न क्वापि रूपकम्। अतस्साधारणधर्मवाचिपदाभावात् लुप्तोपमारूपेयं गौणी। तत्र च प्रसिद्धश्येनातिरिक्तं तत्सदृशञ्च यागरूपमपि अभिचाररूपफलजनकं श्येनपदप्रतिपाद्यमित्येतावदवगम्यते। ज्योतिष्टोमस्य संज्ञान्तरावरोधात् तत्त्वानुपपत्तेः गौणसंज्ञयैव कर्मान्तरत्वसिद्धिः।

नचैवं सर्वत्र जघन्यवृत्तिस्थले अतिप्रसङ्गनिराकरणस्य पदान्तरसमभिव्याहाराद्यवगततात्पर्यबलादेव सिद्धेः सिद्धान्ते रूढ्यङ्गीकरणप्रयोजनाभावः। "समानमितरत् श्येनेन" इत्यादौ प्रसिद्धश्येनयागोपस्थितिप्रयोजकत्वात्। अत एव दर्शपूर्णमासादिपदे लाक्षणिकेऽपि निरूढ्यङ्गीकरणप्रयोजनं "मासं दर्शपूर्णमासाभ्या"मित्यादिषु गौणत्वसिद्धिः। तस्मिन् हि सति मुख्यत्वाविशेषात् अपरत्र गौणी वृत्तिर्युज्यते, नान्यथा। अर्थवादस्तु श्येनपदस्थगौण्यपेक्षितसादृश्योप(१)स्थापनार्थस्सन् विनैव लक्षणां उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकपदैः पूर्णत्वात् पूर्णोपमाविधया विधेययागस्तुत्यर्थो न विरुध्यते। अतस्सिद्धमुपमानव्यपदेशानुरोधेन श्येनपदं ना-

१ पपादनार्थं।

मधेयम् ।

एवमुत्तरयोरपि "यथा वै सन्दंशेन दुरादानमादत्ते" इति "यथा वै गात्रो गोपायन्ति" इतिचार्थवादिकोपमानवशेनैव नामधेयत्वमनुसन्धेयम् । अतश्च सिद्धं श्येनादिपदानां नामधेयत्वमिति ।

सूत्रं तु विधित्सितगुणोपमानव्यपदेशयुक्तं चशब्दात् मत्वर्थलक्षणापादककर्मान्तरत्वग्राहिप्रमाणशून्यं च यत् श्येनादिपदं तदपि नामधेयमिति व्याख्येयम् ॥

तदेवं मत्वर्थलक्षणा, वाक्यभेद, तत्प्रख्य, तद्व्यपदेशाख्यैः चतुर्भिरेव प्रकारैस्सर्वत्र नामधेयत्वमुन्नेयम् । न त्वेतेभ्योऽन्यः प्रकारोऽस्ति । विशिष्य चायमर्थो(१) वैश्वदेवाधिकरणे निरूपयिष्यते । अत एव(२) "अथैष ज्योतिः "(३)अथैष सर्वज्योति" रित्यादावपि यद्यपि प्रथमानिर्दिष्टे ज्योतिरादिपदे द्रव्यस्य क्रतुवाचकपदसमभिव्याहाराभावे तदङ्गत्वेन विनियोक्तुमशक्तेः प्रकरणेन च सिद्धरूपस्याविनियोगात् "एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते"त्यनेनैव विनियोगसम्भवे क्रमेणापि विनियोगाकरणात् क्रमेणैव च विनियोगे एतद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः ज्योतिष्टोमयागानुवादेन ज्योतिरादिपदोपनीताः गुणाः एतच्छब्देन विधीयन्ते इत्याशङ्का जायते तथापि एतच्छब्दपरामृष्टानां गुणानां सहस्रदक्षिणायाश्च प्राप्तकर्मानुवादेन विधाने वाक्यभेदापत्तेः चित्रान्यायेन नामधेयत्वम् ।

न च वाक्यभेदापादकगुणादेव कर्मान्तरत्वोपपत्तेः तस्यैव गुणद्वयविशिष्टस्य विधौ वाक्यभेदाभावात् न चित्रान्याय इति वाच्यम् । विधिगौरवापादककर्मान्तरत्वकल्पनापेक्षया नामधेयत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अतश्च नामत्वकल्पकत्वात् तद्बलेनैव विधिलाघवापादकं कर्मान्तरत्वकल्पनमुचितमिति नामत्वमेव न्याय्यम् । एतदभिप्रायेणैव न्यायसुधाकृता ज्योतिरादिशब्दानां उद्भिदाद्य-

१ पू. मी. १. ४-६.　२ ता० ब्रा० १६-८-१.　३ ता. ब्रा. १६-९-१.

धिकरणेषु यथासम्भवं निवेशो भविष्यतीत्युक्तमिति तस्मिन् बहुभाषितत्वमात्रारोपेण दोषाभिधानं भ्रम एव ॥

एवं वैश्वदेवदर्वीहोमादिपदानामपि तत्प्रख्यन्यायादेव नामधेयत्वम् । वैश्वदेवाधिकरणे तदेव वैश्वदेवपदस्याक्षिप्य समाधीयते । अष्टमादौ इह सिद्धमेत्र नामधेयत्वमपूर्वत्वविचारार्थं प्रसङ्गात् स्मार्यत इति न पौनरुक्त्यमपीति सर्वमनवद्यम् ॥

इति पञ्चमं तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥

अथ षष्ठं वाजपेयाधिकरणम् (६) ॥

सू—नामधेये गुणश्रुतेः स्यात् विधानमिति चेत् ॥ १—४—६ ॥ (पू)

इह पूर्वाधिकरणे सूत्रगतचशब्दसूचितमत्वर्थलक्षणादोष एवाक्षिप्य समाधीयते "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत"इत्यत्र वाजपेयशब्दः गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति विचारः । तत्र वाजपेयशब्दो यवागूरूपपेयान्नवचनस्सन् प्रसिध्यादिभिर्गुणविधिः । न च मत्वर्थलक्षणा, यागस्य करणत्वानभ्युपगमात् । यदि करणत्वमभ्युपगम्येत ततो गुणस्यापि करणत्वात् करणयोरन्वयार्थं भवेत मत्वर्थलक्षणा । न तु तदभ्युपगमे प्रमाणमस्ति । यजेतेत्यत्र श्रुत्या लक्षणया वा करणत्वस्यानुक्तत्वात् । कथं तर्हि अनीप्सितस्य यागस्य प्रत्ययार्थरूपायां भावनायां अन्वयः । नह्यत्र भावनानङ्गीकारेण वैयाकरणवत् पूर्वपक्षस्सम्भवति । तस्याः प्रधानभूतायाः भावार्थाधिकरणे साधयिष्यमाणत्वात् । कथञ्चैवं सति इतरकारकाणामन्वयः? उच्यते—

धात्वर्थ एव सर्वेषां कर्मकरणसम्प्रदानानामन्वयः। न तु भावनायाम्। तस्या यत्नरूपत्वेन द्रव्यादिजन्यत्वासम्भवात्। धात्वर्थद्वारकत्वाश्रयणापेक्षया साक्षात् धात्वर्थान्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च। अतस्सर्वाण्यपि कारकाणि भावनासम्बन्धमनादृत्य धात्वर्थेनैवान्वीयन्ते। सोऽपि च कारकान्वयित्वात् न स्वयं कारकलोपः। अपि तु यथैव सिद्धान्ते सकलकारकान्विता भावना क्रियारूपैव सती प्रत्ययेनाभिधीयते, तथास्मिन् मते धात्वर्थोऽपि क्रियारूपत्वेनैव धातुनाभिधीयते। अत एव न भावनावदेव कर्मत्वकरणत्वादिकृतवैरूप्यमपि। अतश्च सकलकारकविशिष्टो धात्वर्थोऽपि प्रधानभूतायां भावनायां करणत्वसम्बन्धेन नान्वीयते। अपि तु सम्बन्धसामान्येनैव। अत एव "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः" इत्यनुशासनमपि सम्बन्धसामान्याभिप्रायकं सङ्गच्छते।

नचैवमपि सम्बन्धसामान्यस्य वाक्यार्थविधयैव भानोपपत्तेः तत्राप्यनुशासनवैयर्थ्यम्। एतद्बलादेव प्रकृत्यर्थान्वयस्य शक्त्या निरूढलक्षणया वा पदार्थविधयैव भानाङ्गीकारात्। न च भावनायाः कारकरूपत्वे जनकत्वेन गुणत्वापत्तेः प्राधान्याभावप्रसङ्गात् क्रियारूपायां तस्यां कारकातिरिक्तस्यान्वयानुपपत्तिः इत्यत्र किञ्चित् प्रमाणमस्ति। "(१)एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा" इत्यादौ क्रियाद्वयस्य कारकत्वातिरिक्तेनापि पूर्वकालत्वादिना सम्बन्धेन शतशोऽन्वयाङ्गीकारात्। अतश्चोल्लेखोऽपि यजेतेत्येतमाकारक एव सम्बन्धसामान्येनेति न विरोधः। तदापि कारकाणां धात्वर्थसम्बन्धमेवाभ्युपगम्य तस्य भावनान्वय उपपादितः।

अथ वा अस्तु प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् कारकाणां भावनायामेवान्वयः। न चैतावता यागस्यापि कारकत्वात् तस्य पूर्वोक्तविधया सम्बन्धोपपत्तेः न कर्मत्वकरणत्वादिकृतवैरूप्यापत्तिः।

१. ता. ब्रा. १७-७-१.

शाब्दबोधे युगपत् प्रतीत्यङ्गीकारे हि वैरूप्यं दोषः । न तु वस्तुत एकस्मिन् अर्थे धर्मद्वयाङ्गीकारे; भिन्नप्रतियोगित्वेन तस्यादोषत्वात् । अतश्च एकस्मिन्नेव यागे वस्तुतो गुणादिनिरूपिते कर्मत्वे फलादिनिरूपिते च करणत्वे विद्यमानेऽपि तयोश्शाब्दबोधे प्रतीत्यभावात् न वैरूप्यापत्तिः । अतश्च धात्वर्थस्य गुणत्वेनानवगमात् तत्र कारकीभूतगुणान्वयार्थं न मत्वर्थलक्षणापत्तिः । अत एव उद्भिदाद्युदाहरणेऽपि विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया दोषत्वेनोक्तत्वात् तत्रापि मत्वर्थलक्षणोद्धारोपपत्तेः तदप्यत्रोदाहरणम् । यागानुवादेन गुणविधिरिति पूर्वपक्षेऽपि विशिष्टविधाविव यानि जघन्यविधिप्रकाराद्याश्रयणापत्तिरूपाणि दूषणानि तेषां तत्र सम्बन्धाङ्गीकारेऽपि उद्धर्तुमशक्यत्वात् न तदाक्षेपार्थमिदमधिकरणम् ।

चित्राधिकरणेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वावच्छिन्ने द्रव्यविशिष्टकर्मान्तरविधिपक्षेऽपि मत्वर्थलक्षणादोषस्याप्युद्धावयितुमशक्यत्वात् तदुद्धारार्थमपीदमधिकरणमिति तदप्यत्रोदाहरणम् ।

वाक्यभेदाद्युद्धारस्तु गुणद्वयस्य यागान्वये तन्त्रत्वोपपत्तावपि विध्यन्वयस्य तन्त्रत्वे प्रमाणाभावात् विध्यावृत्तिप्रसङ्गेन (१)अशक्य एव ।

एवं "आज्यैः स्तुवत" इत्युत्पत्तिवाक्येऽपि आज्यविशिष्टस्तोत्रविधाने मत्वर्थलक्षणादोषस्याप्युद्धावितत्वात् तदुद्धारार्थमप्येतदाधिकरणम् । आज्यप्रकाशकमन्त्रलक्षणादिदोषस्योद्धारस्तु तत्राप्यशक्य एव । "पञ्चदशान्याज्यानी" सत्र तु सामानाधिकरण्येनान्वयस्य विशिष्टविधावपि मत्वर्थलक्षणां विनैवोपपत्तेः आज्यानां च द्रव्यत्वेन क्रियान्वयस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वेन तदुद्धारस्याप्यशक्तेः न तस्योदाहरणत्वम् ।

एवमग्निहोत्रशब्दोऽपि नोदाहरणम् । तत्र बहुव्रीहिणैव मत्व-

---

१. अनाशंक्य एव ।

र्थस्योपादानेन विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणाया अप्रसक्तत्वात् । न चैवं वाजपेयपदेऽपि वाजं पेयमस्मिन्निति बहुव्रीह्यन्तत्वाविशेषात् तल्लक्षणापत्तेः अप्रसक्तोद्धारायोगेन अस्योदाहरणत्वानुपपत्तिः। बहुव्रीह्यपेक्षया वाजं च तत् पेयं चेति कर्मधारयस्य लघुत्वेनाश्रयणीयत्वात् । तदा च कर्मसामानाधिकरण्यार्थं मत्वर्थलक्षणायाः प्रसक्तत्वेन तदुद्धारोपपत्तेः ।

यस्तु अग्निहोत्रशब्दे तत्प्रख्यन्यायः, स नैवोद्धर्तुं शक्यः । न हि तन्त्रसम्बन्धेऽपि मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तिः निराकर्तुं शक्यते ।

यत्तु—अत्र न्यायसुधाकृता स्वमतवासनया यदग्नये चेति शास्त्रस्य देवताप्रापकत्वं तन्त्रसम्बन्धपक्षे कर्मान्तरत्वापत्तेः न सम्भवतीत्युक्तम् । तत् तन्त्रसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानात् कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावादयुक्तं इत्युपेक्षितम् ।

नचैवं तत्प्रख्यन्यायस्यानुद्धारे वाजपेयशब्देऽपि (१) "सुराग्रहान् गृह्णाती" त्यनेनैव सुरारूपपानार्हान्नद्रव्यस्य प्राप्तत्वात् कथं तद्विधानोपपत्तिः ? सुरोद्देशेन ग्रहणाख्यसंस्कारविधानेऽपि सुराविनियोगविधेरत्राभावेन वाजपेयशब्देन सुरारूपयवागूविध्युपपत्तेः ।

श्येनशब्दे तु चशब्देनैव विशिष्टविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणायास्सूचितत्वात् तदुद्धारोपपत्तेः उदाहरणत्वं युक्तमेव । तद्व्यपदेशन्यायस्तु नैवोद्धर्तुं शक्यत इति सर्वत्रैव मत्वर्थलक्षणामात्रस्यैवोद्धारात् सर्वाण्यप्युद्भिदादीनि यथासम्भवमुदाहर्तव्यानि । नचैवं अत्रापि वाजपेयोदाहरणवैयर्थ्यम् । वक्ष्यमाणतन्मात्रवृत्तिदीक्षोपसद्रूपलिङ्गदर्शनानुरोधेन तस्योदाहृतत्वात् । अतो नामधेयत्वेनाभिमते सर्वस्मिन्नप्युद्भिदादिशब्दे गुणविधिपक्षे श्रुत्यर्थविधानासम्भवेन मत्वर्थलक्षणादोषस्याभावात् गुणविधानमेव युक्तमिति सूत्रार्थः ।

---

१. तै. ब्रा. १-३-३-३.

सू–तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥१–४–७॥ (सि)

नैते गुणविधयः, अग्रिमसूत्रोक्तरीत्या तन्त्रसम्बन्धासम्भवात् । वाजपेयोदाहरणे तु अयमपरो विशेषः । यदि यवागूरूपगुणविधानं औषधद्रव्यकविध्यन्तापत्तेः सोमयागक्रियायाः वाजपेययागक्रियायाश्च परस्परं प्रकृतिविकाराभावेन तुल्यत्वापत्तेः सौमिकदीक्षोपसत्प्राप्त्यभावेन तत्र "सप्तदशदीक्षो वाजपेयः" "सप्तदशोपसत्को वाजपेयः" इति संख्याविधानात् दीक्षोपसदामनुवादो नावकल्पेत, नामधेयत्वे तु अव्यक्तत्वेन सौमिकविध्यन्तप्रवृत्तेः युक्तस्तदनुवादः ।

नचैवं गुणविधिपक्षेऽपि अव्यक्तत्वानपायात् सौमिकविध्यन्तप्रवृत्तिस्तुल्येति वाच्यम् । देवताघटितसादृश्यस्यैव बलवत्तायाः अष्टमे स्थापयिष्यमाणत्वेन गुणविधिपक्ष ऐष्टिकविध्यन्तस्यैव प्रसक्तेः । अतो लिङ्गबलादपि वाजपेयशब्दो नामधेयम् ॥

सू–एकशब्द्ये परार्थवत् ॥ १–४–८ ॥

न धात्वर्थे कारकाणामन्वयः, प्रधानभूतभावनान्वये सम्भवति गुणभूतान्वयस्यान्याय्यत्वात् । अत एव यत्र प्रधानभूता भावना नास्त्येव, यथा–घटो भवतीत्यादौ, तत्र धात्वर्थ एव कारकान्वय इति प्राचां मते वक्ष्यते । तत्राख्यातलक्ष्ये आश्रयत्वादावेवान्वय इति तु नव्याः ।

यत्र तु भावनासर्वापेक्षया प्रधानाभूता, यथा–आख्याते, यत्र वा द्रव्याद्यपेक्षया गुणत्वे विद्यमानेऽपि धात्वर्थापेक्षया प्राधान्यस्वीकारः, यथा–पक्तेत्यादौ कृदन्ते, तत्र प्रधानत्वात् भावनायामेव कारकान्वयः, न धात्वर्थे । सोऽपि भावनायां न सम्बन्धसामान्येन, अपि तु पचति पाकं करोति, पाकेन ओदनं निष्पादयति

इत्यादिविवरणात् कारकत्वेनैव ।

यदपि च पाकस्य कृतिः पाकस्य भावना इत्यादिषष्ठ्या विवरणम्, तदपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठीत्येवं कर्मकारकत्वार्थकमेव । अतश्च विधिसमभिव्याहारसत्त्वे धात्वर्थस्यापि अपुरुषार्थस्य करणत्वेनैव भावनान्वयः, तदभावे पुरुषार्थत्वावगतौ वा कर्मत्वेनैवेति न सम्बन्धसामान्येनान्वयः, अत एव "सह ब्रूत" इत्यानुशासनमपि कारकत्वरूपान्वयस्य पदार्थविधया भानानियमपरम् । न तु सम्बन्धसामान्यस्य । अतश्च कारकत्वेन भावनान्वये पाष्ठिकान्वयवेलायां योग्यत्वात् फलेनैवान्वयार्थम्, न तु गुणेन, विधिसमभिव्याहारे सति कथञ्चित् कर्मत्वाभ्युपगमे गुणेनैवान्वयः स्यात्, न फलेन । उभयरूपत्वावगत्यङ्गीकरणं तु युगपद्बोधे विरुद्धम् । श्रूयमाणस्यैव क्रमिकबोधद्वयवाचकत्वाङ्गीकरणे आवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः, एकस्यैव यागस्य विधेयत्वं, गुणत्वं, उपादेयत्वञ्च फलं प्रति । गुणं प्रति अनुवाद्यत्वं, प्राधानत्वं, उद्देश्यत्वञ्चेति विरुद्धत्रिकद्वयापातश्च ।

तथा हि—क्रमिकेऽपि बोधे विध्यपेक्षितत्वेन गुणत्वावगतेः प्राथमिकत्वस्यावश्यकत्वात् अज्ञातपूर्वस्यैव यागस्य फलसम्बन्धकरणेन तत् प्रति यागस्याज्ञातज्ञापनविषयत्वाख्यं विधेयत्वं करणत्वावस्थायां ज्ञातस्य यागस्य गुणसम्बन्धवेलायां उत्तरकालमनुवादात् ज्ञातज्ञापनविषयत्वाख्यमनुवाद्यत्वं गुणं प्रति । तदिदं यागगुणयोरुत्पत्तिविधिक्रमाङ्गीकारे पूर्वं यागस्योत्पत्तिः, अनन्तरं गुणस्येति वैरूप्यम् ।

तथा फलं प्रति यागस्य शेषत्वापरपर्यायं गुणत्वम् । गुणं प्रति शेषत्वापरपर्यायं प्राधान्यमिति श्रूयमाणस्यैव क्रमिकविनियोगविधिविषयत्वाङ्गीकारे वैरूप्यम् ।

तथा फलं प्रति यागस्योपादेयत्वं, गुणं प्रति चोद्देश्यत्वमिति प्रयोगविधिक्रमाङ्गीकारे वैरूप्यम् ।

ननु किमिदं उपादेयत्वम् ? उद्देश्यत्वं वा ? न तावत् कृतिव्याप्यत्वतदव्याप्यत्वे। समादिरूपस्य देशस्य, दर्शपूर्णमासोत्तरत्वादेश्च कालस्य, रथन्तरसामत्वादेश्च निमित्तस्य, व्रीह्यादेश्च संस्कार्यस्य, कृतिव्याप्यत्वसत्त्वेन उपादेयत्वापत्तेः। कर्तुः तदेकत्वादेश्च कृतिव्याप्यत्वाभावेन उद्देश्यत्वापत्तेश्च। नापि कृतिव्याप्यत्वेन प्रकृतविध्यन्वयित्वमुपादेयत्वम्। एवमपि कर्त्रादावव्याप्तिस्तदवस्थैव। यथा च कर्त्रेकत्वादि नानुपादेयं तथा (१)प्रकरणान्तराधिकरणे वक्ष्यते। किञ्चैवं आहवनीयपुरोडाशकपालादिष्वपि विध्यन्तरप्रयुक्तेषु तत्र विधौ कृतिव्याप्यत्वेनान्वयात् अव्याप्तिः स्यादेवेति चेत्—

उच्यते—कृतिसमवायाघटितसम्बन्धेन प्रकृतभावनान्वयित्वे सति प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वं उद्देश्यत्वम्। तदभावश्चोपादेयत्वम्। अस्ति चेदमुद्देश्यत्वं स्वर्गादिरूपे फले, प्रातरादिरूपे काले, सरस्वतीदक्षिणतीरादिरूपे देशे, राहूपरागादिरूपे निमित्ते। तेषां यथोक्तकर्मतादिसम्बन्धेन भावनासम्बन्धिनां कृतिविषयत्वाभावेन प्रकृतविध्यप्रयुक्तत्वात्। अस्ति चेदं समादावपि, तस्य वस्तुतः कृतिव्याप्यत्वेऽपि लोकसिद्धसमोपजीवनेन प्रकृतविध्युपपत्तेः व्रीह्यादिवच्च निष्पत्त्युत्तरकालं विहारदेशप्रापणादिरूपक्रियान्तरव्याप्यत्वाभावेन प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषयत्वाभावात्।

अत एव पश्वादिद्रव्यस्य ताम्रिम्रगुणादेश्च वस्तुतो लोकसिद्धत्वेऽपि विहारदेशप्रापणादिक्रियाविषयत्वेन प्रकृतविधिप्रयुक्तिविषयत्वात् नातिव्याप्तिः।

एवमाहवनीयादेः आधानविधिप्रयुक्ताधाननिष्पन्नत्वेन "यदाहवनीये जुहोती"त्यादि प्रकृतविधेः उत्पत्त्यप्रयोजकत्वेऽपि प्रणयनप्रादुष्करणादिरूपक्रियान्तरव्याप्यत्वेन रूपेणप्रयुक्तिविषयत्वसत्त्वात् नातिव्याप्तिः।

१-पू मी २-३-१४.

एवं पुरोडाशकपालस्यापि विहारदेशव्यवस्थितस्य हस्तग्रहणादिरूपाक्रियाविषयत्वं द्रष्टव्यम् ।

संस्कार्यस्य च "व्रीहिभिर्यजेते" ति वाक्ये प्रयुक्तिविषयत्वेऽपि "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादिसंस्कारबोधकप्रकृतविधौ प्रयुक्तिविषयत्वाभावात् उद्देश्यत्वाविघातः । आख्यातोपात्तस्य कर्तुः तद्द्कत्वादेर्वा सत्यपि प्रकृतविध्यप्रयुक्तत्वे कृतिनिरूपितसमवायघटितसम्बन्धेनैव प्रकृतभावनासम्बन्धात् नातिव्याप्तिः । यत्र तु केशश्मश्रुवपनादौ भोक्तृसंस्कारे मुष्टीकरणादौ कर्तृसंस्कारे पुरुषस्य संस्कार्यत्वम्, तत्र तस्य कर्मतासम्बन्धेनैव संस्कारभावनान्वयात् समवायघटितसम्बन्धेनान्वयाभावेन नोद्देश्यत्वविघातः ।

एवमाधानवाक्ये अग्नीनां कर्मतासम्बन्धेनान्वयेऽपि तद्विधेराधानमात्रप्रयोजकत्वेन अग्नीनामनुनिष्पन्नत्वेन अप्रयुक्तत्वेन नोद्देश्यत्वविघातः ।

नचवमेपि प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य संस्कार्यस्थापनाक्रियाप्रयोजकत्वाङ्गीकारात् स्थापनक्रियाव्याप्यत्वेन संस्कार्यस्यापि प्रयुक्तिविषयत्वोपपत्तेः उद्देश्यत्वानापत्तिः । तादृशक्रियाया अननुष्ठेयत्वेन लक्षणे तद्व्याप्यत्वेन प्रयुक्तिविषयत्वस्य विवक्षानङ्गीकारात् । अतश्च यागगुणयोः प्रयोगविधिक्रमिकत्वाङ्गीकारेण फलोद्देशेन गुणप्रयोगविधिवेलायां तस्योपादेयत्वम्, यागोद्देशेन गुणप्रयोगविधिवेलायां च तस्योद्देश्यत्वमिति वैरूप्यम् ।

यद्यपि कालादिविशिष्टस्य कर्मणः फलोद्देशेन विधौ यागविधिवेलायामुपादेयतया अन्वितस्यापि कालादिविधिवेलायां कालस्य प्रयोगविध्यविषयत्वेन यागस्यैव कालाद्युद्देशेन उपादेयत्वाङ्गीकरणात् न वैरूप्यम् , तथापि द्रव्यादिविशिष्टविधावेव सम्भवादुपन्यस्तम् । कालादिविशिष्टविधौ वैरूप्यद्वयमेवोपन्यसनीयमिति न कश्चिद् विरोधः । अतश्च श्रूयमाणस्यैव क्रमेण युगपद्वा

उभयरूपपरत्वायोगात् श्रूयमाणो विधिः अन्यतरपरः, अन्यच्चार्थिक-मित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

तत्र विध्यपेक्षितत्वात् योग्यत्वाच्च भावार्थाधिकरणन्यायेन करणत्वमेव शाब्दं प्राथमिकभावनान्वयि इति पार्ष्ठिकसम्बन्ध-वेलायामपि तेनैव रूपेण फलेनान्वयः, न तु कर्मतया गुणेन, तस्य फलसम्बन्धोत्तरकालीनत्वेनार्थिकत्वात् । अतश्च गुणस्यापि प्राथमिकभावनान्वये सञ्जातेऽपि द्वितीयबोधवेलायां यागसम्ब-न्धस्यावश्यकत्वात्, तदा च यागं प्रति करणत्वात् करणीभूत-स्य गुणस्यान्वयात् मत्वर्थलक्षणा आवश्यकी न कथञ्चिदुद्धा-रमर्हति । साचेयं रूढेषु सोमादिषु कथञ्चिदङ्गीकृतापि न यौ-गिकेषूद्भिदादिषु अङ्गीकर्तुमुचितेति तेषां नामधेयत्वमेवाश्रितम् ।

न चैवमपि वाजपेयशब्दस्य गुणे यौगिकत्वेऽपि कर्मणि तदभावात् एकहायन्यादिपदवत् मत्वर्थलक्षणाङ्गीकारेणापि गुण-विधित्वमेव स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थलक्षणाभावेन गुणविधित्वे निराकृते वाजपेयपदस्यार्थवत्त्वाय यजिसामानाधिकरण्योपपत्त्यर्थं च बहुव्रीह्यङ्गीकरणेन नामत्वस्यैवाश्रयितुं युक्तत्वात् । न च ब-हुव्रीह्यर्थाप्रसिद्धिः । वाजपेयरूपसुरासम्बन्धित्वस्य प्रमाणान्तरेण सिद्धेः । यद्यपि साक्षात् यागे न सुरासम्बन्धित्वं प्रसिध्यति, त-थापि "(१)सप्तदश सुराग्रहान् गृह्णाती"त्यनेन ग्रहणसंस्कृतानां वि-नियोगापेक्षायां "(२)अनेन मधुग्रहं निष्क्रीणाति "तं ब्रह्मणे ददाति सपात्र"मिति शतपथश्रुत्या सुराप्रतिग्रहकर्त्रे पूर्वदत्तहिरण्य-पात्रस्थमधुग्रहस्य सुराग्रहाणां निष्क्रयार्थत्वेन विनियोगात् मधुग्रहस्यापि च सपात्रस्य ब्रह्मसम्बन्धिसम्प्रदानके दाने विनि-योगात् परम्परया यागे सुरासम्बन्धित्वप्रसिद्धेः । अतो युक्तं नामधेयत्वम् ॥

---

१ श. ब्रा. ५-१-२-१०. २ श. ब्रा. ५-१-५२-२८.

सूत्रं तु ऐकशब्द्ये एकेनैव शब्देन युगपत् क्रमेण वा कर्मत्वकरणयोर्बोधे उच्यमाने स्वार्थवत् स्वार्थविधानवत् परार्थवत् परार्थविधानवच्च रूपद्वयाङ्गीकारात् वैरूप्यापत्तेः गुणविधित्वं न युक्तमिति व्याख्येयम् ॥

इति षष्ठं वाजपेयाधिकरणम् ॥

अथ सप्तमं आग्नेयाधिकरणम् (७) ॥

सू—तद्गुणास्तु विधीयेरन् अविभागात् विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः ॥ १-४-९. ॥

एवमाक्षेपसमाधानाभ्यां नामधेयत्वे सार्वत्रिके उपपादिते अधुना तदपवादः प्रस्तूयते । (१)"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति" । (२) "अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्" (३)"ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्", इत्यादौ आग्नेयादिशब्दाः गुणविधयः, कर्मनामधेयं वेति संशयः । पादाध्यासङ्गती स्पष्टे । आपवादिकीत्वनन्तरा ।

आक्षेपसमाधानार्थस्यापि च पूर्वाधिकरणस्य नामधेयत्वसाधकत्वात् अस्य तदपवादत्वोपपत्तिः ।

तत्र यद्यपि भवतिना सत्तामात्रोपादानात् विधेः भावनाया वा तदवच्छेदयोग्यधात्वर्थस्य वा नोपादानम्, तथापि अप्राप्तार्थत्वात् विधिं प्रकल्प्य तस्य भूधातोश्च भावनां विना अनुपपत्तेः भावनापि तावत् भवतिनैवाक्षिप्यत इति सैवोच्यते । तस्यां च प्रथमान्तस्याष्टाकपालपदस्यानन्वयात् अनीप्सिततमत्वे तस्य कर्मत्वायोगात् अष्टाकपालः सक्तुवदेव करणत्वेनान्वीयते ।

१ तै. सं. २-६-३-३. २ तै. सं. २-५-२-२. ३ तै. सं. २-५-४-१.

तत्र च यदि अष्टाकपालकरणिकायां भावनायामग्नेरपि देवतात्वेन विशेषणत्वम्, ततोऽनेकविधिनिमित्तगौरवापत्तेः अग्नेः प्रमाणान्तरप्राप्तत्वाच्च आग्नेयपदं नामधेयपरम् , न तु गुणविधिरित्यवगम्यते । तत्प्राप्तिश्चेत्थम्—

अग्नेस्तावत् (१)"अग्निर्मूर्धा" इति याज्यानुवाक्यायुगलस्याधिकाराख्यप्रकरणेन स्थानेन वा अष्टाकपालभावनाङ्गत्वावगतेः उपांशुयाजवत् श्रुत्यविनियोगेऽपि देवताकल्पकत्वोपपत्तिः ।

न चाधिकारस्य उपांशुयाजादिष्वप्यविशेषात् यथाक्रमपाठादिरूपस्य च स्थानस्यापि अग्नीषोमीयब्राह्मणानन्तरपठिताग्नेयब्राह्मणपाठापेक्षया मन्त्रपाठवैपरीत्यस्य (२)पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वेनाभावात् कथमङ्गत्वावगतिरिति न्यायसुधाकारोक्तं शङ्कनीयमिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयानन्तरपठितस्याग्नेयस्य "(३)शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नीषोमीयः" इत्यनेन "स एष औपवसथ्येऽहनि द्विदैवत्यः पशुरालभ्यते "इतिवत् अप्राप्तत्वेन विधिकल्पनात् स्वस्थानादपकृष्य पूर्वमनुष्ठानावगतेः अनुष्ठानसादेश्यलक्षणस्थानक्रमात् पशुधर्माणामिव याज्यानुवाक्यायुगलस्यापि आग्नेयाङ्गत्वोपपत्तेः, अमावास्यायामाग्नेयसान्नाय्यमन्त्रयोः पाठक्रमस्यापि सत्त्वाच्च ।

अन्ये तु आग्नेयवाक्य एवार्थवादे (४)"अग्नये प्रियस्व" इति चतुर्थीनिर्देशात् देवताप्राप्तिमाहुः; ते यदि तदर्थवादस्य वाक्यान्तरत्वमङ्गीकृत्य तदाहुः तदा वाक्यभेदः। यदि तु एकवाक्यतामङ्गीकृत्य तदा अनेकविधिनिमित्तदोषाभावात् वर'मग्नय' इति तद्धितेनैव देवताप्राप्तिः। तस्मात् न्यायसुधाकृदुक्तदोषोद्धारस्य नायं पन्थाः इत्यस्मदुक्त एव श्रेयान् । अतश्चाघाराग्निहोत्रयोः मान्त्रवर्णिकदेवता-

---

१ तै. ब्रा. ३-५-१०-१. २ पू. मी. ५-१-९.
३ का. श. १-७-६. ४ तै. सं. २-६-३-३.

प्राप्तेः सम्भावितत्वात् आग्नेयादिपदं पुरोडाशकरणकभावनानामधेयम् । अतश्च भावनाया अपि अवच्छेदकधात्वर्थापेक्षायां स्ववाक्ये तदवच्छेदे योग्यधात्वर्थाश्रवणेऽपि देवतासम्बन्धकल्पितयागस्यैव पश्चादवगतस्यापि अवच्छेदकत्वोपपत्तिः । इष्यते चाभ्युदितेष्टौ भावनान्तरविधिपक्षे गुणसम्बन्धबोधकवाक्येषु पश्चादवगतस्यैव धात्वर्थस्यावच्छेदकत्वम् । अतश्च पूर्वावगतस्यानिर्धारितविशेषरूपस्य भावनावच्छेदकीभूतधात्वर्थस्यैवेयं संज्ञेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् नास्माकं भावनानामत्वाङ्गीकरणमप्यावश्यकम् ।

अत एव "ज्योतिर्गौः" इत्येवमादेः अप्राप्तिबलकल्पितविध्यन्यथानुपपत्तिसिद्धभावनाक्षिप्तानिर्धारितधात्वर्थस्यैव ज्योतिरादि नामेत्यवधारिते पश्चाद्व्यक्तत्वादिसादृश्येनातिदिष्टद्रव्यद्रव्यदेवतासम्बन्धबलेन यागरूपधात्वर्थविशेषनिर्धारणमिदम् । तेन न धात्वर्थविशेषनिरूपणं विना द्रव्यादिविशिष्टभावनाविधिस्सम्भवतीति कैश्चिदुक्तमपास्तम् ।

नचैवमपि नामधेयप्रयोजनस्य भेदाद्यवगमस्य गुणोपसम्बन्धादेव आग्नेयादिपदे अभावात् तद्व्यर्थ्यमिति न्यायसुधोक्तं युक्तम् । "(१)आग्नेयमाज्यम् (२)ऐन्द्रः पुरोडाशः" इत्यादौ द्रव्यसादृश्यबलेन उपांशुयाजाग्नेयविध्यन्ते प्रसक्ते नामातिदेशबलेन आग्नेयसान्नाय्यविध्यन्तप्राप्तेरेव प्रयोजनत्वात् । न च आज्यादौ अवघ्राताद्यसम्भवात् अतिदेशानुपपत्तिः । लुप्तार्थकानां बाधेऽपि अन्येषां प्रोक्षणादीनामातिदेशोपपत्तेः । आग्नेयादिपदस्य गुणविधित्वपक्षे तु देवतासादृश्यस्य दौर्बल्यात् उपांशुयाजादिविध्यन्तोपपत्तिरिति प्रयोजनत्वाविघातः ।

यत्तु भवदेवेन तदनुयायिभिरन्यैश्च "आग्नेयं चतुर्धा करोती"-त्यत्र नामत्वपक्षे कर्मणः चतुरावृत्तिर्विधीयत इति प्रयोजनमुक्तम्, तत् उत्पत्तिवाक्यगतस्याग्नेयपदस्य नामधेयत्वेऽपि चतुर्धा करणवा-

१ का. सं. ११-७. २ तै. ब्रा. ३-७-१-७.

क्यगतस्य तस्य "पुरोडाशं चतुर्धा करोती"ति वाक्यान्तरानुसारेणाग्निदेवतोपलक्षितपुरोडाशपरत्वावगमेन तस्यैव विभागरूपचतुर्धाकरणविधिप्रतीतेः उपेक्षणीयम् ।

अतश्च पूर्वोक्तरीत्या प्रयोजनवत्त्वात् नामधेयत्वमेव युक्तम् । तेन नामधेयत्वपूर्वपक्षस्य प्राप्तिप्रयोजनयोरभावेन अतितुच्छत्वात् विशिष्टविध्यसम्भव एव पूर्वपक्षे, तदुपपादनं च सिद्धान्ते इत्येवाधिकरणशरीरम् । नामधेयत्वं तु आकरे आग्नेयपदानर्थक्यपरिहाराय सम्भवमात्रेणोक्तमिति यत् न्यायसुधाकृतोक्तं तत् विशिष्टविधिव्युत्पादनस्य प्रस्तुतनामधेयत्वविचारानुपयुक्तत्वेनासङ्गतत्वात् नामत्वपूर्वपक्षस्य चात्र दृढत्वेन स्थापितत्वादयुक्तमेवेति प्राप्ते—

अभिधीयते—नेदं नामधेयम्; तत्प्रख्यापकशास्त्राभावात् । यदि ह्यष्टाकपालकरणिकात्रभावना विधीयेत ततः तस्यां त्वदुक्तविधया मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेः सत्वात् स्यादस्याग्नेयपदं नामधेयम्, न तु तदस्ति, अष्टाकपालकर्तृकभवनाक्षिप्तायां भावनायामष्टाकपालस्य "भवत्यर्थस्य यः कर्ता करोतेः कर्म जायते" इति न्यायेन कर्मत्वेनैवान्वयनैयत्यात् ।

अतश्च पुरोडाशस्य स्वरूपेणानीप्सितस्यापि अनीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयोपपत्तेः सक्तूनां विषयतासम्बन्धेन करणत्वव्यवहारवत् अष्टाकपालस्यापि कथञ्चिद्बुद्धिस्थत्वेन स्वोत्पत्तिं प्रत्यापि करणत्वव्यवहारोपपत्तेः अष्टाकपालोत्पत्तिजनकव्यापाररूपैव अष्टाकपालभावना विधेया । न तु सिद्धाष्टाकपालकरणिका अनिर्धारितधात्वर्थविशेषावच्छिन्ना यागादिभावना । अतश्च पुरोडाशोत्पत्तिभावनायां अग्निदेवताप्रकाशकस्य याज्यानुवाक्यायुगलस्य कथञ्चिदप्यन्वयानुपपत्तेः याज्यानुवाक्यासमाख्यासहकृतलिङ्गनान्यत्रैव विनियोगावगमेनानुष्ठानसादेश्यलक्षणस्थानबाधापातात् न मन्त्रस्याष्टाकपालभावनाङ्गत्वे प्रमाणमस्तीति मान्त्रवर्णिकदेवताप्राप्तेरसम्भवान्नेदं तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् ।

एवं अग्नीषोमीयवाक्येऽपि 'प्रायच्छ'दिति दानानुवादात् परकृत्यर्थवादेन दानभावनाविधेरेव कल्पनापत्तेः तत्र चाग्नीषोमयोः अप्रतिगृहीतृत्वेनानन्वयात् तत्प्रकाशकस्य मन्त्रस्य वा स्थानादङ्गत्वानुपपत्तेः पूर्ववदेव नामधेयत्वानुपपत्तिः ॥

आघारे तु यद्यपि श्रूयमाणे क्षरणात्मके धात्वर्थे इन्द्रप्रकाशकस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षायोग्यतयोरभावात् नान्येन प्रमाणेनान्वयस्संभवति, तथापि साक्षादितिकरणश्रुत्यैव विनियोगात् तद्बलेनैव च देवतायागयोर्द्वयोरपि कल्पनात् क्षरणस्य च होमात्मकत्वकल्पनेनाविरोधा(१) पादनान्नामधेयत्वोपपत्तिरिति वैषम्यम् ।

उपांशुयाजे तु यागस्य प्रत्यक्षश्रुतत्वात् तेन च स्थानेन मन्त्रान्वयोपपत्तेः देवताकल्पनं नैवानुपपन्नम् । अतश्चाग्नेयादौ तत्प्रख्यशास्त्रान्तराभावात् कर्मणि चाग्निदेवताकत्वस्य चाप्रसिद्धत्वेनोभयत्र तुल्यवद्वृत्तिकत्वरूपोद्भिन्न्यायविषयत्वासम्भवात् विशिष्टविध्यङ्गीकारेण च वाक्यभेदाभावात् तद्व्यपदेशाभावेन च तन्न्यायस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् आग्नेयादिवत् विधेयदेवतारूपगुणसमर्पणमेव ।

तत्र चायं प्रकारः—भवतीत्ययमप्राप्तार्थत्वात् अर्थवादसमभिव्याहाराच्च लेडर्थकः, लत्वावच्छेदेन भावनाभिधायी, तस्यां च न भवन्मत इव अष्टाकपालस्य भाव्यमानत्वेन कर्मत्वम् । अपित्वग्निसम्बन्धस्यैव; आग्नेय इति गुणप्रतिपादकपदान्तरोपादानसामर्थ्यात् । असति हि पदान्तरे पटो भवतीत्यादौ पटस्यैव भवने कर्तृत्वात् तदाक्षिप्तायां भावनायां तस्यैव कर्मत्वम् । सति तु पदान्तरोपादाने घटसंयुक्तः पटो भवतीत्यादौ गुणसङ्क्रान्तशक्तित्वात् घटसंयोगस्यैव भवनकर्तृत्वावगमेन भावनाकर्मत्वम् । अतश्चाग्निदेवतासम्बन्धकर्मिकैवेयं भावना, न तु पुरोडाशोत्पादिका । सम्बन्धस्य च भावनायां कर्मत्वं वास्तविकम् ; न शाब्दबोधे सम्बन्धो भावनायां कर्मत्वेनान्वेति ।

---

१ अविरोधोपपादनात् ।

तस्य पाचकादिशब्द इवापदार्थत्वस्य (१)समाख्याधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन पदार्थरूपायां भावनायां अन्वयायोगात् ।

शाब्दबोधे तु द्रव्यस्य करणत्वेन देवतात्वेन चाग्नेरन्वयात् सकलकारकविशिष्टाप्याक्षिप्तयत्किंचिद्धात्वर्थकरणिका इष्टसामान्यभाव्यिका च भावनैव विधीयते । पश्चाच्च हविस्समभिव्याहृतदेवतात्वस्य यागं विना अनिर्वाहात् भावनापेक्षितो धात्वर्थः याग एवेत्यवधार्यते । न हि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपं देवतात्वं यागमन्तरेण सम्भवति । अतश्च देवतात्वानुमितस्यापि शाब्दत्वासिद्ध्यर्थं स्वतन्त्रपदाध्याहारे गौरवापत्तेरन्येषां च पदानां शक्यार्थान्वयबोधेनैव निराकाङ्क्षत्वाल्लक्षकत्वानुपपत्तेः भूधातुरेव भवनाश्रयत्वेन सम्बन्धेन यागलक्षको निर्वपत्यादिवदङ्गीक्रियते ।

न च देवतात्वस्य त्यागघटितोपाधिरूपत्वात् त्यागरूपस्य च यागस्य तद्धितेनैव प्रतीतिसिद्धेः न धातुना तल्लक्षणा युक्तेति वाच्यम् ; यागत्वादिवत् देवतात्वादीनामपि जातिरूपत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वस्य वाङ्गीकारात् । अन्यथा "ऐन्द्रवायवं गृह्णाती"त्यादौ तद्धितेनैव यागविधानसिद्धेः 'सोमेन यजेते'त्यादौ यागविध्यनापत्तेः । तस्माद्धातुरेव यागलक्षकः । एवञ्च यद्वार्त्तिके आग्नेयादिपदेनैव अग्निर्देवता, अष्टाकपालः द्रव्यं, यागो, भावना च सर्वं प्रतीयत इति नानेकविधिनिमित्तो वाक्यभेद इत्युक्तम्, तत् प्रौढिवादमात्रेण । तेनाग्निप्रातिपदिकेनाग्निः, तद्धितेन देवतात्वयुक्तः समभिव्याहृतः द्रव्यविशेषः । अष्टाकपालपदं तु गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणन्यायेनाष्टत्वसंख्यावच्छिन्नकपालाधिकरणकसंस्कारसंस्कृतद्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकम् । विशेषप्रतिपत्तिश्च (२)पुरोडाशं कूर्मं भूतं सर्पन्तमपश्यन्"इत्यर्थवादात् द्रष्टव्या ।

उभयत्र च प्रथमया करणत्वं लक्ष्यते, भूधातुना च यागः, तिपा च विधिभावने उच्येते, पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां च काल

१ पू. मी. ३-३-६. २ तै. सं. २-६-३-३.

इति तत्तत्पदेनैव तत्तदर्थप्रतीतावपि विशिष्टभावनाविध्यङ्गीकारादेव न वाक्यभेदः, गौरवं तु अन्यतोऽप्राप्तत्वादेवापाद्यमानं न दोषमापादयति ।

अत एव यत्र "कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति" इत्यादिना प्रमाणान्तरेण कपालानां तदधिकरणत्वस्य श्रपणाख्यसंस्कारविशेषस्य च प्राप्तिः तत्र उत्पत्तिवाक्येऽपि तदंशे विशेषविधेरकल्पनान्न गौरवम् ।

नचैवमष्टत्वस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् प्राप्तकपालानुवादेन विधिः यागभावनाविधिश्चेति वाक्यभेदः; अष्टत्वस्य समासभङ्गापत्त्या कपालसम्बन्धं विहाय यागे वैशिष्ट्यानुपपत्तेः इति वाच्यम् । विशिष्टविधिवेलायां प्राप्तानामपि कपालानां वैशिष्ट्यसम्पादकत्वाङ्गीकारेण वाक्यभेदानापत्तेः ।

अत एव विधिविषयविशिष्टान्तर्गतस्य विधेयसन्दष्टस्य प्राप्तस्यापि विशेषणस्य विधेयत्वमुक्तं मीमांसकमूर्धन्येन रसायनकृता । अतश्च विशिष्टविध्यन्तर्गतत्वेऽपि तदंशे प्राप्तत्वेन विशेषणविधिकल्पनाभावात् न गौरवम् । अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टयागभावनाविधानात् आग्नेयपदं गुणविधिरेव ।

एवञ्च मन्त्राणां लिङ्गाधिकाराख्यप्रकरणाभ्यामेवाङ्गत्वोपपत्तेः तत्क्रमेणैव च पाञ्चमिकन्यायेन आग्नेयापकर्षसिद्धेः "शिरो वा एतद्यज्ञस्य" इति वाक्यमपि नापकर्षविधिकल्पकम् , किन्तु विध्यन्तरशेषभूतं अर्थवादरूपमेवेति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु तत्तत्कर्मगुणाश्च द्रव्यदेवतादयोऽपि विधीयेरन्नेव, न तु गुणवाचकस्य नामधेयत्वम्; प्राप्त्यभावात् । न च वाक्यभेदः, विधानार्थे प्रत्यये सर्वेषां विशेषणविशेष्यभावेनान्वयेनाविभक्तत्वात्, तेऽपि च तदा विशेषणविधिवेलायां विधीयन्ते यदि नान्यतः प्राप्ताः । अतो गौरवमपि नागतिकत्वादेवादोष

(१)इति व्याख्येयम् ॥

इति सप्तममाग्नेयाधिकरणम् ॥ (तद्गुणाधिकरणम)

अथाष्टमं बर्हिराज्याधिकरणम् (८) ॥

सू—बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छ-
ब्दः ॥ १–४–१०. ॥ (सि)

आद्येऽधिकरणे गुणविधित्वनामधेयत्वरूपान्यतरप्रकारेण सर्वेषामुपपदानां प्रामाण्ये साधिते अनन्तरव्युत्पादितप्रकारचतुष्टयेनैव सर्वत्र नामधेयत्वम्, तदभावे तु गुणविधानमेवेति च पूर्वाधिकरणेनोक्ते प्रसङ्गात् बर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां किं संस्कारविशिष्टजातिमद्द्रव्यविधायित्वम्?उत तद्रहितकेवलजातिमद्द्रव्यविधायित्वम्? इतीहेदानीं विधेयो गुणविशेषो विचार्यते। अत एव पादाध्यायानन्तरसङ्गतयः स्पष्टाः।

तत्र सर्वयाज्ञिकप्रसिद्धेः शास्त्रस्थत्वात् तेषां संस्कृत एव कुशादौ बर्हिरादिशब्दप्रयोगात् (२)आश्ववालाधिकरणन्यायेन सत्यामपि कतिपयानां अशास्त्रस्थानां असंस्कृतजातिविशिष्टमात्रविषयत्वप्रसिद्धौ तदबाधेन संस्कृतकुशादिबाचित्वावधारणम्।

नचैवं(३)'बर्हिर्लुनाति'(४)"आज्यमुत्पुनाति"(५)"पुरोडाशं प्रथयति"इत्यादिसंस्कारविधिषु बर्हिराद्युद्देशेन संस्कारविधानात् उद्देश्यानां लवनादिसंस्कृतानां कुशादीनां पूर्वावगमे संस्कारविधिवैयर्थ्यम्, अनवगमे तु उद्देश्यत्वायोगात् सुतरां विधानानुपपत्तिरिति वाच्यम्।

---

१ इत्येवं
२ पू. मी. १–३–४.
३ तै. ब्रा. ३–२–२–४.
४ आपं. श्रौ. १–६–७.
५ बौ. श्रौ. २—१७.

यल्लुनाति तद्बर्हिरिति विपरीतवचनव्यक्त्यङ्गीकारेण बाधकाभावात्। अतश्च यथैव सिद्धान्ते संस्कारवाचित्वेन प्रसिद्धानां यूपाहवनीयादिशब्दानां संस्कारविधिषु "यूपं च्छिनत्ति"(१)"आहवनीयमादधाति" इत्यादिषु विपरीतवचनव्यक्त्यङ्गीकरणेनैव विरोधं परिहृत्य संस्कारनिमित्तत्वाङ्गीकरणं तथैव बर्हिरादिशब्दानामपीति प्राप्ते—

अभिधीयते—न बर्हिरादिशब्दानां संस्कारविशिष्टजातिमद्द्रव्ये शक्तिः, गौरवापत्तेः। अत एव न नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्कारमात्रे एव शक्तिः, संस्काराणां अनेकत्वात्। अतज्जातिमति संस्कारसंस्कृतेऽपि प्रयोगाभावाच्च। एवं सत्यपि यदि संस्काररहिते जातिमात्रे बर्हिरादिशब्दप्रयोगो न स्यात्, ततो लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन प्रमाणाभावे स्वतोऽसाधकत्वात् स्यात संस्कारनिमित्तता यूपादिशब्दवत्। अस्ति तु 'बर्हिरादाय गावो गताः,' 'आज्यं क्रय्यम्' 'पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददाति' इत्यसंस्कृते जातिमात्रे अयाज्ञिकानामपि केषांचित् प्रयोगः । न च शास्त्रस्थत्वादसौ बाध्यः, जातिमपहायाप्रयुज्यमानत्वेन शास्त्रस्थैस्सह विरोधाभावात्। अतोऽन्वयव्यतिरेकादपि जातेरेव वाच्यत्वम्, न तु व्यभिचरितानां संस्काराणाम्।

यूपादिशब्दानां तु संस्कारमपहाय क्वचिदपि प्रयोगाभावात् अगत्या संस्कारनिमित्तत्वाङ्गीकरणम्। तत्रापि नागृहीतविशेषणान्यायेन दृष्टादृष्टसंस्काररूपविशेषणेष्वेव शक्तिः, न तु तद्विशिष्टकाष्ठ इति केचित्।

संस्कारविशेषाणां अनेकत्वात् न नागृहीतविशेषणान्यायः। तेन उभयविशिष्टे उभयोपलक्षिते वा काष्ठविशेषे एव शक्तिरित्यन्ये।

अत्र च पक्षद्वयेऽपि संस्कारशब्देन च्छेदनादिजन्यानियमादृष्टानि प्रोक्षणादिजन्यादृष्टानि च विवक्षितानि, न तु च्छेदनादिक्रियाः,

१सत्या श्रौ. १-६-४४.

तासां क्षणिकत्वेन वैशिष्ट्यासम्भवात् । यथा चानयोः पक्षयोर्विशेषः तथा(१) दशमे वक्ष्यते । तस्मात् स्फुटमेषां यूपादिवैलक्षण्यम् ।

अत एव तद्वत् संस्कारवाक्येषु वचनव्यक्तिवैपरीत्याङ्गीकरणक्लेशोऽपि निष्प्रमाणको नाश्रयितुं युक्तः । किं च "पालाशे बध्नाती" त्यादिवाक्यान्तरवशात् 'यूपं च्छिनत्ती' त्यादीनां पालाशादिविषयत्वावगमात् युक्ता यूपशब्दस्य संस्कारविशिष्टपालाशत्वादिजातिमत्काष्ठवाचिता । बर्हिरादिशब्दानां तु 'बर्हिर्लुनाती' त्यादिविधीनां कुशपिष्टघृतविषयत्वे प्रमाणाभावादतज्जातीये च लवनादिसंस्कृते अयाज्ञिकानां बर्हिरादिशब्दप्रयोगाभावात् कुशादिविषयत्वे प्रमाणाभावः ।

न च "दर्भैस्स्तृणीत हरितै" रिति मान्त्रवर्णिकद्रव्यविधिवशात् "पिष्टानि संयौती" त्यादिसंस्कारविधिबलाच्च बर्हिरादिशब्देऽपि कुशादिविषयत्वसिद्धिः । एवमप्युत्पवनादीनां घृतविषयत्वस्य केनापि प्रमाणेनासिद्धेः । अतश्च याज्ञिकप्रसिद्धिबलेनैव घृतविषयत्वकल्पने तत एव संस्काराणामपि प्राप्त्युपपत्तेः तद्विधिवैयर्थ्यम् । तेनावश्यं घृतविषयत्वसिध्यर्थं असंस्कृते जातिमात्रे यः प्रयोगः सोऽप्युपजीवनीयः । अतः श्रुत्युपजीवितप्रयोगस्य शास्त्रस्थेनापि याज्ञिकप्रयोगेण बाधायोगाज्जातिमात्रवाचित्वं बर्हिरादिशब्दानां सिद्धमेव ।

एतत् प्रयोजनं च यूपावटास्तरणार्थे बर्हिषि युपाञ्जनार्थे चाज्ये ऽप्राकृतकार्यापन्ने विनाप्यतिदेशेन पूर्वपक्षे बर्हिरादिशब्दबलेन लवनादिसंस्कारप्राप्तिः । सिद्धान्ते तु नेत्येवंविधं द्रष्टव्यम् ।

तृतीये (२)'निर्देशात्तु विकृतावप्यपूर्वस्यानधिकारः' इत्यत्र तु सत्यपि बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वे प्रकृतावङ्गप्रधानसाधारणत्वात् बर्हिर्धर्माणां विकृतावङ्गतामापन्ने यूपावटास्तरणार्थे

१ पू० मी. १०–२–३१. २ ३–८–३१.

बर्हिष्याज्यातिदेशेन धर्मापत्तिमाशङ्क्य अप्राकृतकार्यापन्नत्वात् न तत्र धर्मा इति वक्ष्यत इति विशेषः ।

सूत्रं तु बर्हिराज्यशब्दयोः तुल्यन्यायत्वात् पुरोडाशशब्दस्यापि असंस्कृतेऽपि क्वचिच्छब्दप्रयोगात् न संस्कारवाचित्वं इति व्याख्येयम् ॥

इति अष्टमं बर्हिराज्याधिकरणम् ॥

अथ नवमं प्रोक्षण्यधिकरणम् (९) ॥

सू—प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ १—४—११ ॥ (सि)

(१.)"प्रोक्षणीरासादय" इत्यत्र प्रोक्षणीशब्दस्य किं उत्पवनाभिमन्त्रणादिसंस्कारनिमित्तत्वम् ? उताप्त्वजातिनिमित्तत्वम् ! अथ वा प्रकृष्टोक्षणसाधनवाचित्वम् ? इति विचारे पूर्ववदेव सङ्गतिद्वयम् । अपवादत्वेन चानन्तरसङ्गतिः आद्यपूर्वपक्षश्च द्रष्टव्यः ।

द्वितीयस्तु 'प्रोक्षणीभिः उद्वेजिताः स्मः' इति लोके असंस्कृतास्वप्यप्सु प्रयोगात् पूर्ववदेवाप्त्वजातौ रूढिः । न च क्लृप्तावयवयोगेन प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वरूपेणैव प्रवृत्त्युपपत्तौ अतिरिक्तरूढिकल्पनानुपपत्तिः । उदासीनास्वप्यप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रयोगेणावयवार्थस्याक्लृप्तत्वात्; तैलादौ अवयवार्थसद्भावेऽपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगाभावाच्च ।

न च तैलादीनां सत्यपि वाच्यत्वे तत्राप्रयोगस्यालस्यादिनाप्युपपत्तेः अन्वयव्यभिचारस्यादोषत्वम् । आधुनिकेन केनचित् प्रोक्षणीशब्दस्य तैलादौ प्रयोगेऽपि श्रोतुः प्रतीत्यभावेन वाच्यत्वकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा पङ्कजादिशब्दस्य मण्डूकादौ शक्तत्वेऽपि आलस्यादिनैव प्रयोगाभावोपपत्तेः नातिरिक्तरूढिकल्पनापत्तिः ।

१ तै. ब्रा. ३–२–९–१४.

तासां क्षणिकत्वेन वैशिष्ट्यासम्भवात् । यथा चानयोः पक्षयोर्विशेषः तथा(१) दशमे वक्ष्यते । तस्मात् स्फुटमेषां यूपादिवैलक्षण्यम् ।

अत एव तद्वत् संस्कारवाक्येषु वचनव्यक्तिवैपरीत्याङ्गीकरणक्लेशोऽपि निष्प्रमाणको नाश्रयितुं युक्तः । किं च "पालाशे बध्नाती" त्यादिवाक्यान्तरवशात् 'यूपं च्छिनत्ती' त्यादीनां पालाशादिविषयत्वावगमात् युक्ता यूपशब्दस्य संस्कारविशिष्टपालाशत्वादिजातिमत्काष्ठवाचिता । बर्हिरादिशब्दानां तु 'बर्हिर्लुनाती' त्यादिविधीनां कुशपिष्टघृतविषयत्वे प्रमाणाभावादतज्जातीये च लवनादिसंस्कृते अयाज्ञिकानां बर्हिरादिशब्दप्रयोगाभावात् कुशादिविषयत्वे प्रमाणाभावः ।

न च "दर्भैस्स्तृणीत हरितै" रिति मान्त्रवर्णिकद्रव्यविधिवशात् "पिष्टानि सयौती" त्यादिसंस्कारविधिबलाच्च बर्हिरादिशब्देऽपि कुशादिविषयत्वसिद्धिः । एवमप्युत्पवनादीनां घृतविषयत्वस्य केनापि प्रमाणेनासिद्धेः । अतश्च याज्ञिकप्रसिद्धिबलेनैव घृतविषयत्वकल्पने तत एव संस्काराणामपि प्राप्त्युपपत्तेः तद्विधिवैयर्थ्यम् । तेनावश्यं घृतविषयत्वसिध्यर्थं असंस्कृते जातिमात्रे यः प्रयोगः सोऽप्युपजीवनीयः । अतः श्रुत्युपजीवितप्रयोगस्य शास्त्रस्थेनापि याज्ञिकप्रयोगेण बाधायोगाज्जातिमात्रवाचित्वं बर्हिरादिशब्दानां सिद्धमेव ।

एतत् प्रयोजनं च यूपावटास्तरणार्थे बर्हिषि युपाञ्जनार्थे चाज्ये ऽप्राकृतकार्यापन्ने विनाप्यतिदेशेन पूर्वपक्षे बर्हिरादिशब्दबलेन लवनादिसंस्कारप्राप्तिः । सिद्धान्ते तु नेत्येवंविधं द्रष्टव्यम् ।

तृतीये (२)'निर्देशात्तु विकृतावप्यपूर्वस्यानधिकारः' इत्यत्र तु सत्यपि बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वे प्रकृतावङ्गप्रधानसाधारणत्वात् बर्हिर्धर्माणां विकृतावङ्गतामापन्ने यूपावटास्तरणार्थे

१ पू० मी. १०-२-३१. २ ३-८-३१.

मात्, ऋभूणां च (१)"ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति रथकारस्याद्ध्यात्" इति विनियुक्तमन्त्रबलेन रथकारपर्यायत्वावगमात् सत्यपि रथकरणयोग्यत्वे विशेषतो जातिविशेषशक्तिग्राहकबलात्, तदतिरिक्तशक्त्यन्तरकल्पनात् सामान्यतः प्रवृत्तयोगबाधोपपत्तेः । सामान्यतो योग्यतामात्रेण योगाङ्गीकारे त्रैवर्णिकस्य सर्वदा रथकर्तृत्वसम्भवेन निमित्तत्वानुपपत्त्या वर्षाविध्यनुपपत्तेश्च, ब्राह्मणादौ रथकर्तरि रथकारशब्दप्रयोगाभावेन पङ्कजादिपदवत् योगरूढेरावश्यकत्वाच्च ।

अतश्च वर्षाविधिवाक्ये फलोपहितरथकर्तृत्वेनैव योगो वाच्यः । नादृशस्य चोदासीनावस्थे सौधन्वनापरपर्याये जातिविशेषे प्रयोगेण व्यभिचारात् अतिरिक्तशक्तिकल्पनामिति वैषम्यं प्रोक्षणीशब्देन। नाप्यन्वयव्यभिचारः। सत्यपि तैलादौ प्रकृष्टोक्षणसाधनत्वेन प्रोक्षणपदवाच्यत्वे स्त्रीप्रत्ययबहुवचनार्थानन्वयादेव प्रोक्षणीशब्दाप्रयोगोपपत्तेः ।

अत एव तद्रहितप्रोक्षणप्रातिपादिकमात्रप्रयोगो 'घृतं प्रोक्षण'मित्यादौ दृश्यते एव । तस्मादव्यभिचारात् क्लृप्तयोगेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तरूढिकल्पनानुपपत्तेः यौगिक एव प्रोक्षणशब्दः इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं विकृतिविशेषे 'घृतं प्रोक्षण'मित्यत्र संस्कारवाचित्वपक्षे प्राकृतः "प्रोक्षणीरासादय"त्ययं प्रैषोऽविकृत एव प्रयोक्तव्यः। न च संस्कारनिमित्तत्वेऽपि ईकारबहुवचनयोरपि सामानाधिकरण्यनिमित्तत्वात् घृतात् निवृत्तिसिद्धेः प्रोक्षणमासादयेत्येव ऊहः प्रसज्येत इति वाच्यम् , प्रकृतौ विकृतौ वा प्रागीकारात् प्रोक्षणप्रातिपदिकमात्रस्य संस्कारेषु क्वचिदपि अप्रयोगेण प्रोक्षणीशब्दस्यैव संस्कारवाचित्वावगमात् ।

यस्तु विकृतौ(२)"घृतं प्रोक्षण"मिति प्रोक्षणशब्दः स नोत्पत्र-

---

१ तै. ब्रा. १-१-५. २ मै. सं. २-१-५.

नादिसंस्कारपरः, तथात्वे उत्पवनादिकार्यप्रोक्षणाक्रियालक्षणापत्तेः। यदि हि अत्र घृतोद्देशेनोत्पवनादयो विधीयेरन् ततो न स्यादपि सा; न तु तदस्ति, घृतस्य अप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वायोगात्। अतोऽत्र घृतस्यैव विधेयत्वात् उत्पवनोद्देशेन तद्विध्ययोगात् उत्पवनादिसंस्कारवाचकं प्रोक्षणपदं कार्यलक्षणार्थं प्रसज्येत। तेन वरं "घृतं प्रोक्षण" मित्यत्र प्रोक्षणशब्दो भावव्युत्पन्नल्युडन्तः सन् प्रोक्षणक्रियाभिधायक एव।

नचैवं तदुद्देशेन घृतविधाने घृतमित्यनेन तृतीयार्थलक्षणापत्तिः, तस्याः त्वत्पक्षेऽपि समानत्वात्। अतः क्वचिदपि संस्कारेषु ईकाररहितस्य प्रोक्षणशब्दस्याप्रयोगात् ईकारान्तस्यैव संस्कारवाचित्वावगतेः प्रैषगतस्यापि प्रकृतौ संस्कारवाचकत्वेन क्लृप्तस्य प्रोक्षणशब्दस्य इह प्रत्यभिज्ञायमानस्याविकृत एव प्रयोगः।

जातिवाचित्वपक्षे तु "घृतमासादये" त्येवमूहितव्यम्, घृतस्य स्रुवादिवत् प्राकृतकार्यापन्नत्वात्। यौगिकत्वे तु ईकाररहितस्यैव प्रोक्षणशब्दस्य यौगिकत्वावगमात् ईकारस्य च प्रकृतौ असामानाधिकरण्यनिमित्तस्य घृते अर्थलोपेन निवृत्तिसिद्धेः तद्रहितं प्रोक्षणप्रातिपदिकमेव 'प्रोक्षणमासादये'त्येवं प्रयोक्तव्यम्।

न चास्मिन्नपि पक्षे विधिगतस्य घृतपदस्यैव देवतापदवत् मन्त्रेषु प्रयोज्यत्वावगमात् नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, द्रव्यस्य स्वरूपेणैवोपयोगित्वात् देवतावत् शब्दद्वारा उपयोगित्वाभावेन तत्र विधिगतशब्दानियमाभावस्य(१)दशमे वक्ष्यमाणत्वात्। अतः सिद्धान्ते प्रोक्षणमासादयेत्येव प्रयोक्तव्यमिति सिद्धम्।

प्रोक्षणीशब्दस्यावयवार्थसंयोगेनैवार्थपरत्वोपपत्तेः न संस्कारपरत्वं न वा जातिवाचित्वं इति सूत्रार्थः।

इति नवमं प्रोक्षण्यधिकरणम्॥

---

१ पू. मी. १०-४-१७.

अथ दशमं निर्मन्थ्याधिकरणम् (१०) ॥

सू—तथा निर्मन्थ्ये ॥ १–४–१२. ॥ (सि)

एवं "निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति" इत्यत्रापि निर्मन्थ्यशब्दे पूर्ववदेव सङ्गतिद्वयमातिदेशिकत्वेन चानन्तरसङ्गतिं प्रदर्श्य त्रिविधः संशयः प्रवर्तनीयः । तत्र पश्वादौ अधिमन्थनशकलनिधानाद्यङ्गकस्य मन्थनस्य विहितत्वात् तत्संस्कृते चाग्नौ शास्त्रस्थानां निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगात् संस्कारनिमित्तत्वमित्याद्यः पक्षः । एवञ्च यत् कैश्चिदुक्तं संस्कारनिमित्तत्वपक्षे विहितस्यैव संस्कारस्य ग्राह्यत्वात् स्वातन्त्र्येण च मन्थनस्य क्वचिदपि अविधानात् मन्थनाद्यङ्गकाधानजन्यसंस्कारनिमित्तको गार्हपत्य एव निर्मन्थ्यशब्देनाभिधीयते इति, तत् पश्वादौ मन्थनस्यापि स्वातन्त्र्येण विहितत्वात् तत्रैव च कल्पसूत्रकृता निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगात् उपेक्षणीयम् ।

द्वितीयस्तु 'निर्मन्थ्यमानय पक्ष्याम' इति लोके प्रयोगात् संस्काराणां व्यभिचारित्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेः अग्नित्वजातिवाचित्वम् । न च पूर्वाधिकरणन्यायेन मन्थनकर्मत्वयोगेनैव शब्दप्रवृत्त्युपपत्तौ अतिरिक्तशक्तिकल्पनानुपपत्तिः । निर्मन्थ्यशब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तत्वात् ण्यतश्च कृत्यप्रत्ययत्वेन कर्मत्ववाचित्वावगतेः मन्थनकर्मत्वापरपर्यायमन्थनव्याप्यत्वरूपयोगस्यापि मथननिष्पन्ने अग्नौ अभावेन संस्कारवदेव व्यभिचारात् । 'निर्मन्थ्यमानय पक्ष्यामः' "निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती" त्यादौ हि निष्पन्नावस्थायां प्रयुज्यमानो निर्मन्थ्यशब्दः कथमिव मन्थनव्याप्यत्वरूपयोगनिमित्तत्वं प्रतिपद्यते । न ह्यत्र पूर्ववत् कर्मत्वयोग्यताप्यस्ति; विनष्टेऽपि नाशयोग्यतावन्मथिते मथनव्याप्यत्वयोग्यताया अनुक्तिसहत्वात् । प्रोक्षणीशब्दस्य प्रोक्षणीभिरुद्धेजिताः स्मः इत्यादौ सेचनावस्थायामपि प्रयोगात् उत्तरकाले

प्रयोगेऽपि वा साधनत्वयोग्यताया अनपायात् न योगस्य व्यभि(१) चरितत्वमिति विशेषः । अत एवैतदाशङ्कानिराकरणार्थमाधिकरणारम्भः ।

न च मथिते वर्तमानतया मथनव्याप्यत्वासंभवेऽपि भूतपूर्वगत्या क्तप्रत्ययान्तमथितशब्दवत् ण्यत्प्रत्ययान्तनिर्मन्थ्यशब्देऽपि निष्पन्नस्याग्नेः मन्थनव्याप्यत्वस्य संभवान्निमित्तत्वोपपत्तिः । क्तप्रत्ययवत् ण्यत्प्रत्ययस्य भूतकालवाचितायाः विशिष्याननुशिष्टत्वात् । अग्न्यादेः संसर्गिद्रव्यस्य प्रतिक्षणमुपचयापचयाभ्यां परिमाणप्रकाशादिभेदेन भेदाभ्युपगमात् स एवायं वह्निरित्यादिप्रत्यभिज्ञायाश्च सजातीयसन्तानजत्वेनाप्युपपत्तेरैक्यासाधकत्वात्, पाकसाधनीभूताग्निव्यक्तेर्भूतपूर्वगत्यापि मथनव्याप्यत्वासम्भवाच्च । यथाकथञ्चित् परम्परया मथनप्रयोज्यत्वाङ्गीकारे तादृशाग्निजन्यपाकादेरपि निर्मन्थ्यशब्दवाच्यत्वापत्तिः । अतो योगस्य व्यभिचरितत्वम् । अत एव साक्षान्मथनव्याप्यत्वेऽपि नवनीतादौ निर्मन्थ्यशब्दाप्रयोगः । तस्मादन्वयतो व्यतिरेकतश्च योगस्यापि व्यभिचारात् तन्निमित्तत्वानुपपत्तेररणिप्रयोज्याग्निवृत्त्यग्नित्वावान्तरव्याप्यजातिवाची निर्मन्थ्यशब्दः । न तु संग्राहकलाघवेनाग्नित्वजातिवाची वैद्युताश्माघातोत्थाग्नौ निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगाभावात् । तस्मात् जातिनिमित्त एव निर्मन्थ्यशब्दः इति प्राप्ते—

अभिधीयते—प्रोक्षणीशब्दवदेव क्लृप्तावयवशक्त्यैव प्रयोगोपपत्तौ नातिरिक्तशक्त्यन्तरकल्पनावसरः । न च तस्याः व्यभिचारित्वम् । ण्यत्प्रत्ययस्य कालत्रयसाधारण्येन निष्पद्यमानावस्थायां वर्तमानमथनकर्मत्वाभिप्रायेण प्रयोगेऽपि निष्पन्नावस्थायां मथितशब्दवदेव भूतमन्थनकर्मत्वाभिप्रायेण प्रयोगोपपत्तेः । न च पाकसाधनीभूतव्यक्तेस्ततो भिन्नत्वात् नोक्तावयवयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । सत्यप्यु-

१ व्यभिचारित्व० ।

पचयापचयाभ्यां परिमाणप्रकाशादिभेदे स एवायं वह्निरिति दृढप्रत्यभिज्ञानेन वह्निभेदे प्रमाणाभावात् ।

यदि तु वह्निव्यक्तिभेद आवश्यक एव, ततः ण्यत्प्रत्ययं(१)"अर्हे कृत्यतृचश्च" इति सूत्रादर्हार्थमङ्गीकृत्य मन्थनार्हतायास्संबन्धापेक्षायां मन्थनप्रयोज्यत्वसम्बन्ध एव मन्थनजन्यवह्निसन्ताने निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगनिमित्तत्वेनाश्रीयते । न च तस्य मथितवह्निजन्यपाकेऽपि सत्वादतिप्रसङ्गः । उद्भिरत्पङ्कजादिशब्दवत् पाके प्रयोगाभावेन तन्निष्ठप्रयोज्यत्वस्य निमित्तत्वानङ्गीकारात् । नवनीतादौ तु सत्यपि शब्दाप्रयोगे उक्तावयवयोगस्य सत्वाद्वाच्यत्वमेव । न हि यो यद्वाचकः स तत्र सर्वैः प्रयोक्तव्य इति नियमः समस्ति । असत्यपि प्राक्तनप्रयोगे इदानीन्तनेनैव केनचिद्वक्त्रा नवनीते निर्मन्थ्यशब्दप्रयोगे कृते श्रोतुरवयवार्थयोगेन झटित्येवार्थप्रत्ययात् । पङ्कजादिपदे तु इदानीन्तनेन पङ्कजध्वनिरित्येवं प्रयुक्तेऽपि श्रोतुरन्वयानुपपत्तिं विना मण्डूकादिबोधाभावस्यानुभाविकत्वादतिप्रसङ्गनिराकरणोपायाङ्गीकरणमिति वैषम्यम् ।

नचैवं 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती' त्यादौ विशेषतो वह्निप्रत्यायकाभावः । पाकसाधनत्वाद्वह्नेरर्थादेव प्राप्तेस्तदनुवादेनैव निर्मन्थ्यशब्देन मथनक्रियामात्रस्य लोहितोष्णीषादिवद्विधानेन ण्यत्प्रत्ययस्यापि वह्निरूपद्रव्यविशेषपरत्वोपपत्तेः ।

यदि तु पाकोऽप्यन्यतो नैव प्राप्तः इत्याशङ्क्येत ततोऽत्रैव मथनसंस्कृतद्रव्यविशिष्टे पाके विहिते द्रव्यविशेषाकाङ्क्षायां मन्थनस्य दृष्टार्थत्वलाभाय अग्निविशेषप्रतिपत्तिसिद्धिः । अत एवास्मिन् पक्षे अङ्गप्रधानयोर्मन्थनपाकयोरेकदेशकालकर्तृकत्वलाभात् प्रयोगमध्यवृत्तित्वलाभाच्चाधिमन्थनशकलनिधानादिधर्मरहितं केवलमेव मन्थनं कृत्वा तेनाग्निना पाकः कार्यः इत्यनुष्ठानलाभादचिरनिर्मथितत्वसि-

१ पा. सू. ३-३-१६९.

द्धिः । जातिवाचित्वपक्षे तु प्रयोगबहिर्भूतेनाग्निना पाकः ।

संस्कारवाचित्वे च पशुप्रकरणविहिताधिमन्थनशकलनिधानादिरूपधर्मविशिष्टस्य मन्थनस्य प्रयोगान्तःपात इति विशेषः।

सूत्रं निगदव्याख्यातम् ।

इति दशमं निर्मन्थ्याधिकरणम् ।

अथैकादशं वैश्वदेवाधिकरणम् ।

सू०—वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥१-४-१३॥ (पू)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आग्नेयादीनष्टौ यागान् विधाय "वैश्वदेवेन यजेते"ति समाम्नातम् । तत्र वैश्वदेवपदं किं देवतारूपगुणविधिः उत कर्मनामधेयमिति विचारः । पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे ।

अनन्तरा तु आग्नेयाधिकरणे तत्प्रख्यन्यायासम्भवेन गुणविधित्वे साधिते तत्प्रसङ्गेनान्यत्रापि गुणविधौ विधेयगुणविशेषे विचारिते 'यत्प्रसङ्गेन यदागतं तत्समाप्तौ तद्बुद्धिस्थं जायते' इति न्यायेन आग्नेयाधिकरणोक्तगुणविधित्वे बुद्धिस्थे सति अत्रापि तत्प्रख्यन्यायाक्षेपेण गुणविधित्वपूर्वपक्षकरणादापवादिकी ।

तत्र यद्यपि(१) 'वैश्वदेव्यामिक्षे' त्यामिक्षायागे विश्वेषां देवानां प्राप्तत्वान्न तत्र देवताविधानं संभवति, तथापि कर्मान्तरे आग्नेयादिषु सप्तसु वा तेषामप्राप्तत्वेन विधानोपपत्तेः आमिक्षायागमात्रनामत्वस्य च प्राचीनप्रवणादिदेशसम्बन्धस्य तदभावेऽपि सिद्धेः वैयर्थ्यप्रसङ्गेन सिद्धान्तिनोऽप्यनभिमतत्वात् । अन्येषु च तत्प्रख्यन्यायाभावेन

---

१ मै. सं. १-१०-१.

नामत्वानुपपत्तेः गुणविधिरेवायम् । न हि वैश्वदेवपदस्य देवतातद्धितान्तत्वात् तस्य च "सूक्तहविषोश्चे" अनेन सूक्ते हविषि च नियमात् यागपरत्वानुपपत्तेः विश्वेदेवदेवताकहविष्कयागपरत्वे च लक्षणापत्तेः यागनामधेयत्वमुपपत्तिमत्, अत एवैकदेशप्रवृत्तिनिमित्ताङ्गीकरणेनापि अग्निहोत्रपदस्य सायंप्रातरभ्यामद्रव्यनामत्वे लक्षणाद्यनापत्तेः नास्य तत्तुल्यत्वम् ।

न च तद्धितस्य सम्बन्धसामान्याभिप्रायत्वेन यागेऽप्युपपत्तेर्न लक्षणेति वाच्यम् । तदनुशासनस्यैव लाक्षणिकविषयत्वात् । अन्यथा योग्यताबलेनैव देवतास्वरूपसंबन्धविशेषलाभे पुनर्देवतातद्धितानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । अतो देवतातद्धितान्तत्वेन यागनामधेयत्वासम्भवात् गुणविधिरेवायम् ।

तत्र यद्यप्याग्नेयादिषु उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादिदेवतावरोधान्न देवतान्तरस्य निवेशस्सम्भवति, तथापि गुणात् भेदोपपत्तेः भिन्ने च कर्मणि देवताप्राप्त्यभावात् देवताविशिष्टकर्मान्तरविधिरेवायम् । तद्धितेन चानिर्धारिते द्रव्यविशेषेऽवगते निर्धारणापेक्षायां अनेकदेवताकत्वसादृश्येनातिदेशात् पुरोडाशादिद्रव्यविशेषावधारणम् "अष्टौ हवींषी" ति लिङ्गं च पुरोडाशामिक्षयोरेकदेवताकत्वात् सान्नाय्यवत् सहयागावगतेश्च "त्रयोदशामावास्याया" मितिवदुपपद्यते ।

अस्तु वा "वैश्वदेव्यामिक्षे" अनेन वैश्वदेववाक्यविहितयागोद्देशेनामिक्षामात्रविधानात् द्रव्यविशेषावधारणम् । सर्वथाऽयमाग्नेयाद्यपेक्षया कर्मान्तरविधिः । न च मत्वर्थलक्षणा; तस्यास्तत्रापि समानत्वेनापर्यनुयोज्यत्वात् ।

अथ वा आग्नेयादिवाक्येषु तावदनेकगुणोपादानेन कर्मणोऽवश्यं विधेयत्वात् तेन तत्रैव वैश्वदेववाक्येन देवतान्तरविधिसंभवे न विशिष्टविधिगौरवाश्रयणं मत्वर्थलक्षणा वा युक्ता समाश्रयितुम् ।

किञ्च वैश्वदेववाक्ये तद्धितान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः प्रकृतद्रव्यप-

पि देवताविशिष्टयागविधाने गौरवापत्तेः आग्नेयादिष्वेव देवतामात्र-विधानम् ।

अत एव सर्वनामश्रुत्या उत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धस्यापि अष्टाकपालादेः परामर्शादुत्पन्नशिष्टाया अपि देवतायाः विधिर्नायुक्तः। यदि हि वैश्वदेव्यामिक्षा, तेभ्यो वाजिनश्चेत्यश्रोष्यत, तदा कथञ्चिदुत्पत्तिशिष्टप्राबल्यमङ्गीक्रियेत ।

अत एव गुणाधिकरणपूर्वपक्षे वाजमामिक्षारूपमन्नं येषां विश्वेषां देवानां ते वाजिनः विश्वे देवाः तेभ्यो वाजिनमित्यर्थाङ्गीकारेणैवोत्पत्तिशिष्टप्राबल्याशङ्का निरस्ता। सिद्धान्ते च वाजिशब्दस्य रूढत्वोपपादनेन प्रत्यभिज्ञापकाभाव एवोपन्यस्तः। प्रकृते तु यौगिकत्वस्यासंदिग्धत्वात् सर्वनाम्नाष्टाकपालादिपरामर्शोपपत्तेर्युक्तः उत्पन्नशिष्टस्यापि देवतान्तरस्य विधिः ।

तत्रापि शिक्ये घटोऽस्ति तमानयेत्यादौ सर्वनाम्नः सिद्धद्रव्यपरामर्शित्वस्यैव दर्शनात् पूर्वदेवतासंबन्धापरित्यागेन देवतान्तरसंबन्धस्य प्रधानावृत्त्यापादकत्वेनायोगाच्च समुच्चयानुपपत्तेः उत्पत्त्युत्पन्नशिष्टयोरपि विकल्प एव ।

किञ्च नामधेयत्वे वैश्वदेववाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः आनर्थक्यप्रतिहतन्यायेनापि विकल्पाङ्गीकरणमदोषः । तथा हि—

न तावद्यागो विधीयते। नापि नामधेयम्। तस्याविधेयत्वात्। न चाष्टानां यागानामयं समुदायसिध्यर्थमनुवादः, तत्सिद्धेः प्रयोजनाभावात्। न चैतदभावे "प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत" 'वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत" इत्यादौ क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तवैश्वदेवपदसमभिव्याहारेणामिक्षायागस्यैव देशकालसंबन्धापत्तेस्सर्वेषामाग्नेयादीनां तत्सिध्यर्थं समुदायानुवादोऽर्थवानिति वाच्यम् । वैश्वदेववाक्येऽपि तर्हि तस्यैवानुवादप्रसंगेन समुदायानुवादानुपपत्तेः। आग्नेयादौ देशकालादिसंबन्धस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेश्च । एतदभावे हि वसन्तादिवाक्ये आमिक्षाया-

गस्यैव साक्षात्कालाद्यन्वयेऽपि 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत' स्यात्रामिक्षायागस्यैव वरुणप्रघासादिपर्वावान्तरसहचरितस्य फलसंबन्धापत्तेः आग्नेयादीनां वैश्वदेवपर्वावान्तरप्रकरणादामिक्षायागाङ्गत्वापत्तिः। चातुर्मास्यशब्दो हि "चतुर्थे चतुर्थे मास्येकैकेन पर्वणा यजेत" इति वाक्यान्तरानुरोधेनोत्तरपर्वत्रये मासचतुष्टयोत्तरत्वस्य श्रौतस्य पूर्वावध्यपेक्षायां अर्थादाद्यस्य पर्वणो मासचतुष्टयपूर्वभावावगतेर्मासचतुष्टयपूर्वोत्तरभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तकेन चतुर्णामपि पर्वणां नामधेयम्। पूर्वोत्तरभावस्य च विशेषापेक्षायां वसन्तादिवाक्येन कालविधानात् तेषामेव पूर्वोत्तरभावघटकवसन्तादिसंबन्धः, तेषामेव चातुर्मास्यनामावच्छिन्नेन यजिना फलसंबन्धानवगतेरामिक्षायागस्यैव फलसंबन्धादाग्नेयादीनां वाजिनयागवत्तदङ्गत्वोपपत्तिः। अतश्चाङ्गप्रधानयोरेकदेशकालकर्तृत्वात् प्राचीनप्रवणदेशादिसंबन्धः आग्नेयादीनां सिद्ध्यत्येवेति नामधेयत्वे वैश्वदेववाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः गुणविधित्वाङ्गीकारेणागत्या विकल्पाङ्गीकरणमपि(१) अदोष एव।

सूत्रं तु इति चेत् कर्मान्तरविधिं मन्यसे तदपि कर्मनामधेयत्ववदनभिमतम्; वैश्वदेवशब्दस्य देवतातद्धितान्तत्वेन प्रकृतसर्वद्रव्यपरामर्शित्वावगमात्। अतः तेषु गुणविधिरेव युक्तः। ततश्चागत्या विकल्प इति व्याख्येयम्।

सू—न प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १–४–१४.॥(सि)

नैतदेवम् वैश्वदेवशब्दस्य गुणविधित्वम्; प्रकृतेषु आग्नेयादिषु (२)गुणाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्योत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धत्वेन देवतान्तरसमर्पकत्वानुपपत्तेरामिक्षायागे तस्याः प्रत्यक्षविधिना प्राप्तत्वेनैव वि-

१ उपपन्नमेव। २ पू. मी. २-२-९.

ष्यनुपपत्तेश्च ।

न चाग्नेयादीनामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरुद्धत्वेऽपि वैश्वदेवपदस्य देवतातद्धितान्तत्वात् तस्य च सर्वनामार्थकत्वात् सर्वनाम्नश्च स्ववाक्योपात्तद्रव्याभावे प्राकरणिकद्रव्यपरामर्शित्वस्यावश्यकत्वात् गुणाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनोत्पन्नशिष्टस्यापि देवतान्तरस्य विधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । सर्वनाम्नः स्ववाक्योपात्तद्रव्यपरत्वासम्भवेऽपि स्ववाक्योपात्तयागपरत्वस्यैवोपपत्तेः असम्भवन्निवेशप्राकरणिकद्रव्यपरत्वकल्पनायोगात् ।

न च देवतातद्धितस्य "सूक्तहविषोश्चे"ति महाभाष्यानियमविषयत्वप्रतीतेर्न यागपरत्वोपपत्तिः(१)"अग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतये" त्यादौ अन्यपरत्वस्यापि दर्शनेनास्याः स्मृतेरनियामकत्वात् ।

अथ तत्र(२)"तस्येद" मिति सूत्रेण संबन्धसामान्ये विहितं तद्धितमङ्गीकृत्य विशेषापेक्षायां योग्यतया देवतापदश्रवणाच्च देवतात्वरूपविशेषप्रतीतिः, तदन्यत्रापि समानमिति यागपरत्वे बाधकाभावः ।

न च तस्य लाक्षणिकत्वानुशासनत्वात् आग्नेय इत्यादौ पदान्तरसामानाधिकरण्यात्तदङ्गीकारेऽपि प्रकृते तथाङ्गीकारे प्रमाणाभावः, तस्य लाक्षणिकत्वे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा लाक्षणिकत्वम्, तथापि तदङ्गीकारः आवश्यक एव । तथाहि—तद्धितो हि देवतात्वयुक्तोपस्थितद्रव्यवाची । प्रातिपदिकञ्च देवतात्वाधिष्ठानवाचि । देवतात्ववैशिष्ट्यञ्च निरूपकतासम्बन्धेन । देवतातात्वरूपं विशेषणमपि शक्त्यैव भासते लक्षणया वेत्यन्यदेतत् । (३)तच्च सर्वथा सर्वनामार्थविशेषणमेव । अतश्च प्रधानभूतसर्वनामार्थप्राबल्यात् स्ववाक्योपात्तयागपरत्वावगतेः विशेषणीभूतासम्भवन्निवेशादेवतात्वत्यागेनापि सम्बन्धसामान्यलक्षणायां न काचित् क्षतिः ।

---

१ तै. सं. २-१-२-८. २ पा. सू. ४-३-१२०.
३ तत् सर्वथा सर्वनामार्थो द्रव्यं विशेष्यमेव ।

न चात्र देवतात्वत्यागोऽपि। संबन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षायां देवतात्वरूपसंबन्धविशेषस्याङ्गीकरणात्। यथा च सर्वेषु यागेषु देवतात्वरूपसंबन्धविशेषसिद्धिस्तथानुपदमेव वक्ष्यामः।

किञ्च विषमशिष्टयोरष्टदोषदुष्टविकल्पस्वीकारापेक्षया आनुशासनिकलक्षणाङ्गीकरणमपि नातीवायुक्तम्। अतश्च प्रकृतेष्वाग्नेयादिषु गुणविधित्वासम्भवात् सामानाधिकरण्येन यज्यनूदितसर्वयागनामधेयं वैश्वदेवशब्दः। नामधेयत्वं चोत्पत्तिशिष्टगुणावरोधसहकृतेन तत्प्रख्यन्यायेन गुणविध्यसंभवसंपादनद्वारा स्वापादितप्रवृत्तिनिमित्तसंपादनद्वारा वा अवगन्तव्यम्। न तु शुद्धेन तत्प्रख्यन्यायेनैव। तेनामिक्षायागे गुणविध्यसम्भवसम्पादनेऽपि इतरेषु तदसम्भवस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात्।

यत्तु कैश्चित् गुणविध्यसम्भवं प्रति तत्प्रख्यन्यायस्य न समानविषयकत्वेन हेतुता, प्रमाणाभावात्; किन्तु यत्र क्वचिद्गुणविधित्वे निरस्ते सर्वेषु वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तमात्रसम्पादनद्वारा नामत्वसाधकता तत्प्रख्यन्यायस्येत्युक्तम्, तन्न (१) "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया"दित्यत्रापि "दध्ना जुहोती" त्यनेन दध्नः होमे प्राप्तत्वाद्विधिसम्भवनिरासोपपत्तेः दर्शादिवच्च लक्षणया प्रवृत्त्युपपत्तेर्नामत्वापातात्। अतश्च समानविषयत्वमप्यवश्यं प्रवेशनीयम्। ततश्च दध्नः होमे प्राप्तावपि फलार्थं प्राप्त्यभावात् विधेयत्वोपपत्तेर्न नामत्वापत्तिः। अतश्चाग्नेयादिषु गुणविध्यसम्भवसम्पादनार्थं उत्पत्तिशिष्टबलवत्त्वस्य सहकारित्वाङ्गीकरणं युक्तमेव।

प्रवृत्तिनिमित्तं च यद्यपि तत्प्रख्यन्यायेनामिक्षायाग एव सम्पाद्यते तथापि यजेतेत्यनेन प्रकृतत्वाविशेषात् वक्ष्यमाणार्थवत्त्वाय च सर्वेषां यागानां समुदायीकरणार्थं अनुवादात्, समुदाये च विश्वेदेवदेवताकत्वस्य स्वजन्यघटितत्वसंबन्धेन सत्त्वात् तद्द्वारा समुदायिषु

१ तै. ब्रा. २-१-५-६.

अष्टसु प्रवृत्तिनिमित्तसम्पादनोपपत्तिः ।

एवञ्चात्र तद्धितेन समुदायिन एवोच्यन्ते, प्रातिपदिकेन विश्वे-देवाः । तेषां तत्संबन्धसामान्ये पदश्रुत्यावगते तद्विशेषापेक्षायां योग्य-तया विश्वेदेवदेवताजन्यामिक्षायागघटितसमुदायाश्रयत्वरूपविशेष-सम्बन्धावगतिर्न विरुध्यते ।

अथ वा न प्रवृत्तिनिमित्तमपि तत्प्रख्यन्यायेनैव सम्पादनीयमि-ति नियमः । किन्तु तस्य सहकारिसहकृतस्य शुद्धस्य वा गुणवि-ध्यसम्भवसम्पादकत्वमात्रम् । अतश्च प्रकृते सहकारियुक्तेन तेन गुणविध्यसम्भवे सम्पादिते यजिसामानाधिकरण्यादेव नामधेयत्वे अवगते प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षायां अगत्या विश्वेदेवशब्दस्य क्लृप्तामपि देवताविशेषरूढिं परित्यज्य विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वाङ्गीकारे-ण(१) "सर्वत्वमाधिकारिक" मिति न्यायात् प्रकृतसर्वविषयत्वमापा-द्य देवशब्दस्य च देवतापरत्वमङ्गीकृत्य प्रकृताग्न्यादिसर्वदेवताक-त्वस्यैवाष्टस्वपि यागेषु प्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीक्रियते ।

एवं चास्मिन् पक्षे नावश्यं तत्प्रख्यन्यायस्य नामत्वपर्यन्तव्या-पारोऽभ्युपगन्तव्यः; तेन विधेयसमर्पकत्वमात्रे निराकृते शब्दस्य प्रा-प्तगुणानुवादकत्वेनाप्युपपत्तेः । किन्तु सामानाधिकरण्यमेव नामत्व-साधकमित्यवगन्तव्यम् । पक्षद्वयेऽपि च वैश्वदेवेनेत्येकवचनं राज-सूयवत् समुदायाभिप्रायं सत् उक्तलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् ।

यत्तु (२)"यद्विश्वे देवास्समयजन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्व"मिति वाक्यशेषे अष्टस्वपि यागेषु विश्वेदेवकर्तृकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकथ-नम्, तत् वाक्यशेषस्य स्तुतिमात्रपरत्वेन तादृशप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे प्रमाणाभावात् उद्भित्पदप्रवृत्तिनिमित्तवलच्यवनस्येव "गमेर्डोस्" इतिवत् साधुत्वज्ञापनमात्रमित्यवधेयम् । तत्सिद्धं वैश्वदेवशब्दः अ-ष्टानामपि यागानां नामधेयमिति ।

---

१. पू.मी १-२-१६.　　२. तै. ब्रा. १-४-१०-५.

सूत्रं तु न वैश्वदेवशब्दः गुणविधिः; स्ववाक्योपात्तदेवतान्तरावरुद्धेषु प्रकरणाद्देवतान्तरविधानानुपपत्तेः, प्रत्यक्षविहितविश्वेदेवदेवताके आमिक्षायागे देवतायाः प्राप्तत्वेन विध्यनुपपत्तेश्च । न च सर्वनाम्ना स्ववाक्योपात्तद्रव्याभावे प्रकृतानां द्रव्याणां ग्रहणस्यावश्यकत्वादुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । सर्वनाम्ना स्ववाक्योपात्तयागग्रहणसम्भवे प्रकृतद्रव्यग्रहणे प्रकरणस्यानियामकत्वादिति व्याख्येयम् ॥

सू—मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ १–४–१५ ॥

इदं सूत्रं भाष्यादौ वैश्वदेवशब्देनैव वैश्वदेवावैश्वदेवसमुदाये वैश्वदेवशब्दाङ्गीकारेण अष्टौ यागानुद्दिश्य पुनस्तेनैव विश्वेदेवदेवताविधिरस्त्वित्याशङ्क्य वैश्वदेवपदावृत्तिप्रसङ्गात् मिथः परस्परमुद्देश्यत्वविधेयत्वयोरेकेन शब्देन असम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम् । तस्याः शङ्कायाः स्पष्टदूषणत्वेन तदर्थं सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेरन्यथा व्याख्यायते ।

यदुक्तं वैश्वदेवपदस्य नामधेयत्वे तस्याविधेयत्वात् यागान्तरस्य च रूपाभावेन विद्वद्वाक्यवद्विधातुमशक्यत्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावेन च कर्मान्तरे वैश्वदेवपदस्य नामत्वानुपपत्तेः देवताविशिष्टकर्मान्तरविधेश्च पूर्वमेव निराकृतत्वेन तवाप्यसम्मतत्वात् समुदायानुवादत्वमङ्गीकार्यम् ।

न च तस्य प्रयोजनमस्ति, वसन्तादिकालसम्बन्धस्य समुदायानुवादाभावेऽपि आग्नेयादियागानां आमिक्षायागाङ्गत्वसम्भवेनोपपत्तेः । अतः प्रयोजनाभावादस्य वाक्यस्यानर्थक्यप्रसङ्ग इति तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रम् । मिथः परस्परं आग्नेयामिक्षायागानां अङ्गाङ्गित्वसम्बन्धासिद्धिरेवास्य प्रयोजनम् । अस्मिन् हि सति समुदा-

यानुवादे सर्वेषामाग्नेयादीनां वैश्वदेवसंज्ञकत्वसिद्धेः वसन्तादिवाक्येऽपि वैश्वदेववाक्येन सर्वेषामनुवादपूर्वकं कालादिसम्बन्धोपपत्तेः मासचतुष्टयपूर्वोत्तरभावघटकवसन्तकालसम्बन्धेन चातुर्मास्यपदाभिधेयत्वसम्भवादाग्नेयादीनां फलसम्बन्धसिद्धिः। असति त्वेतस्मिन् वसन्तादिवाक्ये क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनामिक्षायागस्यैव तत्रसवैश्वदेवपदेन कालसम्बन्धापत्त्या तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेरितरेषां अङ्गत्वापत्तिः। ततश्च समुदायानुवादेन प्राधान्यसिद्धौ नामिक्षाविकारेष्वाग्नेयाद्यतिदेश इत्याद्यपि प्रयोजनम् ।

नचैवं "वैश्वदेवेन यजेत" इत्यत्रापि क्लृप्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनामिक्षायागस्यैवा(१)नुवादापत्तेः प्रकरणाविशेषाद्वा सर्वानुवादे वाजिनयागस्याप्य(२)नुवादापत्तेः आमिक्षायागमात्रानुवादे सर्वस्याप्यस्य वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। वाजिनयागस्य तु आमिक्षाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्त्यर्थत्वस्य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् आमिक्षायागाङ्गत्वावगतेरतिदेशप्राप्तप्रयाजादिवदेव नानुवादः। तस्मादष्टानामेव यागानां फलसम्बन्धार्थमनुवादात् नानर्थक्यम् ।

यत्तु न्यायसुधायां वसन्तादिवाक्ये अष्टानां यागानां कालसम्बन्धावगमेऽपि "य इष्ट्या पशुना सोमेन" इत्यादिवदेकप्रयोगत्वे प्रमाणाभावादेकप्रयोगतासिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनं इत्युक्तम् ; तत् समुदायानुवादाभावे सर्वेषां वसन्तादिसम्बन्धे प्रमाणाभावात् सत्त्वे वा सर्वेषां सहितानां फलसम्बन्धसम्भवेन एकफलसाधनानामेककालयोगे पूर्णमासादिवदेकप्रयोगत्वस्यापि सिद्धेः विकृतीष्ट्यादीनां चैकफलसाधनत्वतत्साहित्ययोरभावेन एककालयोगेऽपि साहित्यानुपपत्तेरुपेक्षणीयम् । तस्मादुक्तसमुदायानुवादप्रयोजनकथनार्थमेवेदं सूत्रम् ।

१-२ अनुवादापत्तिः ।

अथ वा उत्तरसूत्रेणैकवाक्यतापन्नम्—

सू—परार्थत्वात् गुणानाम् ॥ १—४—१६. ॥

यदि ह्ययं आग्नेयादियागेषु देवताविधिः स्यात्, ततः पक्षे सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेनाग्नेयादीनां मिथोऽन्विततया सहानुष्ठानापत्तेः (१)"नव प्रयाजाः। नवानूयाजाः। द्वावाघारौ। द्वावाज्यभागौ। अष्टौ हवींषि" इति त्रिंशत्संख्यासम्पत्तिरूपार्थसम्बन्धानुपपत्तिः (२)कस्यांचिच्छाखायां त्वाघारद्वयस्थाने स्विष्टकृद्वाजिनेज्ये गणिते।

न च सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेऽपि द्रव्यभेदादेव प्रधानाहुतिभेदश्शङ्क्यः। गुणानां द्रव्यादीनां प्रधानार्थत्वेन तदावृत्त्यापादकत्वानुपपत्तेः। सर्वेषां द्रव्याणां युगपत् त्यक्तुं शक्यत्वेन प्रयोगविध्यवगतप्रधानसाहित्यबाधानुपपत्तेश्च। देवताभेद एव हि सर्वोद्देशेन युगपत् त्यक्तुमशक्यत्वात् तद्बाधः, न तु सान्नाय्यवत् द्रव्यभेदेऽपि। अतः प्रधानाहुत्यैक्यापत्त्या त्रिंशत्संपत्तिवाक्यानुपपत्तेरपि न देवताविधिस्सम्भवतीति सिद्धम् ॥

इति एकादशं वैश्वदेवाधिकरणम्।

अथ द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् (१२) ॥

सू—पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ १—४—१७. ॥ (पू) ॥

(३)"वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते, यदष्टाकपालो

---

१ तै. ब्रा. १—६—३—३.

२ इदं च मैत्रायणीयशाखां मनसि निधायोक्तम्। तत्र हि "नव प्रयाजाः, नवानूयाजाः, द्वा आज्यभागा, अष्टौ हवींषि, अग्नये समवद्यति, वाजिनो यजति, तत् त्रिꣳशत्। इति श्रुतम् ॥ (१—१०—८)

३ तै. सं. २—२—५—३.

भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालो भवति त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति, यद्दशकपालो भवति विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती"ति श्रूयते। तत्र पुत्रे जाते इत्यन्तस्य तावदाग्नेयाधिकरणन्यायेन निर्वपतेरातिदेशप्राप्तनिर्वापानुवादेन यागलक्षकत्वमङ्गीकृत्य वैश्वानरादिपदस्य च द्वितीयान्तस्य सक्तुन्यायेन करणत्वलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्य पुत्रजनने निमित्ते वैश्वानरदेवताकेन द्वादशकपालेन यजेतेत्ययमर्थो निस्सन्दिग्धः। अष्टाकपालादिपदानि तु किं तस्यैव यागस्य नामधेयम्? अथ वा तत्रैव गुणविधयः? उत तदाश्रितगुणाः फलार्थं विधीयन्ते? आहोस्वित् तदीयद्वादशकपालस्तुत्यर्थान्यर्थवादाः? इति सन्दिह्यते।

पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे। अनन्तरा त्वापवादिकी। नामत्वापवादात् पूर्वाधिकरणोक्तोत्पत्तिशिष्टबलीयस्त्वादिरूपन्यायाभावेनात्र द्वितीयतृतीयपूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा(१)च। आद्याधिकरणोक्तोत्पत्तिशिष्टगुणविधिनामधेयत्वरूपप्रकारद्वयापवादाच्च प्रकरणसङ्गतिरपि। औदुम्बराधिकरणोक्तस्याप्यर्थवादत्वस्य गुणविधिनामधेयत्वरूपप्रकारद्वयासम्भवे उपपादिते वैयर्थ्याशङ्कापरिहारार्थं स्मरणादाक्षिप्य समाधानाद्वा न पौनरुक्त्यमपि।

तत्र यद्यपि अष्टाकपालादिपदैः अष्टत्वादिसंख्या, कपालानि, तदधिकरणकसंस्कारः, द्रव्यमित्येतावदेव शक्त्योच्यते, न तु यागः; तथापि सर्वेषाममीषां द्वादशकपालपदेनैव प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेन लक्षणया समिदादिपदवदष्टाकपालपदानि वैश्वानरयागनामधेयम्। न चान्येषां प्राप्तत्वेऽपि अष्टत्वादेरप्राप्तत्वाद्विध्युपपत्तिः; तस्या-

---

१ वा.

पि द्वादशत्वेऽन्तर्गतत्वेन प्राप्तत्वात् । अन्यथा सहस्रदर्शनेन शतानुमानानुपपत्तेः । अत एव(१)"शतं ब्राह्मणास्सोमं भक्षयन्ती" त्युक्त्वा "दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ती" ति विभागकथनं दृश्यते ।

अत एव च(२) सप्तमान्ते चोदनालिङ्गातिदेशापेक्षया नामधेयस्य बलवत्त्वे साधिते गवामयने तर्हि "वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवती" ति प्रथमस्याह्नः नामधेयबलीयस्त्वात् ज्योतिष्टोमविकारत्वप्रतिप्रसवेनोपसत्त्रित्वप्राप्तेः तस्य च मुख्यत्वात् तदनुरोधेनान्येषामपि तथैव प्राप्तेः द्वादशोपसत्त्वदर्शनमयुक्तमित्याशङ्क्य द्वादशसु तिसृणां सत्त्वात् सर्वेषामनुग्रहाय द्वादशत्वस्यैव आपत्तेर्युक्तं तद्दर्शनमित्युक्तम् । अतश्च कपालादिवदेवाष्टत्वादेरपि प्राप्तत्वात् द्वादशत्वप्राप्तेः निर्विवादत्वादेव तत्प्रख्यन्यायेनैव एते शब्दा यागनामधेयम् । न च प्रथमान्तत्वात् निर्वपेदित्यनेन श्रौतसामानाधिकरण्याभावान्नामत्वानुपपत्तिः; "अग्निहोत्रं जुहोती" तिवत् लाक्षणिकसामानाधिकरण्योपपत्तेः । न चैव सञ्ज्ञया कर्मभेदापत्तिः; संज्ञात्वस्य पाचक(३)याजकादिवत् भेदं विनाप्युपपत्तौ तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । तथा हि—

अष्टाकपालादिपदस्य नामधेयत्वाभावे गायत्र्यैवैनमित्याद्यर्थवादत्वस्यैवाङ्गीकारात् तस्य च रात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वाभ्युपगमात् फलानां च नामधेयत्वाभावे लाघवेन एकस्यैव कामशब्दस्य कल्पनेन युगपदुत्पत्त्यभ्युपगमेन योगसिद्ध्यधिकरणविषयत्वानापत्तेः तद्विषयत्वसिद्ध्यर्थं सर्वनामधेयार्थवत्त्वोपपत्तेः । तदा हि सर्वेषां नामधेयानां सङ्कल्पादौ विकल्पेनार्थवत्त्वेऽपि यदा यन्नामधेयेन सङ्कल्पः तदा तस्य पुत्रस्य तन्नामधेयावच्छिन्नादेव फलं पूतत्वादि जायते इत्यस्याप्यर्थस्यावगमेन तत्तन्नामधेयपुरस्कारेण उपात्ते पूतत्वादौ प्रत्येकमेव कामशब्दकल्पनावसायात् योगसिध्यधिकरणविषयत्वोपपत्तिः ।

१ तै-ब्रा-१-८-२-२. २ पू. मी. ७-४-२. ३ लावक

नचैवं वाक्यभेदापत्तिः; अर्थवादोन्नीतवाक्येन पूतत्वाद्यनेकोद्देश्यसमर्पणवत् उक्तव्यवस्थाया अपि करणोपपत्तेः श्रूयमाणवाक्यस्य स्तुतिमात्रपरत्वेन वाक्यभेदाभावात् । तस्मात् नामधेयमष्टाकपालादिशब्दा इत्येवमाद्यः पक्षः ।

द्वितीयस्तु नेमे नामधेयम्; तत्प्रख्यापकशास्त्राभावात् । तथा हि—यद्यपि तावत् कपालादीनि प्राप्तानि तथापि अष्टत्वादीनां द्वादशत्वे सत्युत्पादकसामग्र्यभावादेवा(१)सत्वादप्राप्तिः । द्वादशत्वसंख्याया हि द्वादशव्यक्तिविशेष्यकद्वादशत्वावच्छिन्नप्रत्येकैकत्वप्रकारकबोधरूपापेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन उक्तकारणसद्भावे सति द्वादशत्वोत्पत्त्युपपत्तौ अष्टव्यक्तिविशेष्यकोक्तबोधरूपकारणस्यासम्भवेन नाष्टत्वादेरुत्पत्तिस्सम्भवति ।

नचैवं शतेन दशानुमानानुपपत्तिः । तादृशस्थले (२)शतबोधोत्तरं दशव्यक्तिविशेष्यकोक्तबोधरूपकारणस्य नियमेनो(३)त्पद्यमानत्वेन दशत्वोत्पत्तावनुमितसायां सत्यां अतीतसाध्यकानुमानोपपत्तेः । प्रकृते तु द्वादशत्वोत्पत्त्यनन्तरं ततः पूर्वं वा अष्टत्वोत्पादककारणस्य नियमेनोत्पत्तौ प्रमाणाभावेन अष्टत्वाद्युत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । अतः तस्या अप्राप्तत्वेन विधेयत्वोपपत्तेर्न नामत्वम् ।

अस्तु वा महासंख्यायामवान्तरसंख्या, तथापि तस्याः संख्यान्तरानिवर्तकत्वेनापरिच्छेदकत्वात् द्वादशत्वस्यैव व्याप्यसंख्यासत्त्वेऽपि व्यापकसंख्यामात्रनिवर्तकत्वेन परिच्छेदकत्वात् अष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वेनाप्राप्तत्वात् तेन रूपेण विधेयत्वोपपत्तिः ।

नचाष्टाकपालपदे संबन्धविशेषानुपादानात् परिच्छेदकत्वप्रतीतेः कथं तद्विधिरिति वाच्यम् । अत एव योग्यतया परिच्छेदकत्वप्रतीत्युपपत्तेः ।

---

१ असम्भवात् । २ श्रुत । ३ जायमानत्वेन ।

वस्तुतस्तु अष्टाकपालादिपदात्(१) "तत्रोद्धृतममत्रेभ्य" इति सूत्रात् तत्रेत्यस्यानुवृत्तौ (२)"संस्कृतं भक्षाः" इत्यनेन अष्टसु कपालेषु संस्कृतमित्यस्मिन्नर्थे विहितस्य तद्धितरूपस्याण्प्रत्ययस्य (३)"द्विगोर्लुगनपत्ये" इत्यनेन संख्यापूर्वसमासत्वेन द्विगुसमाससंज्ञादष्टाकपालप्रातिपदिकात् परत्वेन लोपकरणात् तद्धितान्तत्वावगमेन तदन्तर्गतस्याष्टत्वस्य संस्कारसाधनीभूतकपालत्वावच्छिन्नविशेषणत्वप्रतीतेः तस्य च व्यापकसंख्यानिवर्तनव्यतिरेकेणासम्भवात् परिच्छेदकत्वप्रतीतिस्स्फुटैव ।

नचैवमपि तद्धितप्राग्भाविद्विगुसमासकरणदशायां कपालेषु संस्कारोपाधेरभावात् शुद्धेष्वेव कपालेषु समवायसम्बन्धेनाष्टमात्रवृत्तिव्यापकसंख्यान्तरपरिच्छेदकत्वरूपसम्बन्धेन वाष्टत्वस्य संबन्धोपपत्तेः समासविधानात् पश्चात् तद्धितकरणवेलायामपि च अष्टत्वोपलक्षितानामेव कपालानां चित्रगुगृहमितिवत् तद्धितवृत्त्युपपत्तेः संस्कारकत्वोपहितकपालत्वावच्छिन्नविशेषणत्वस्य शब्दादप्रतीतेः प्रतीतस्य वाष्टमात्रवृत्तिसंख्यान्तरपरिच्छेदस्य द्वादशकपालेऽपि प्राप्तत्वाद्विध्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् (४)"तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च"ति सूत्रेण तद्धितार्थे विवक्षित एव दिक्संख्ययोः समानाधिकरणसमासस्मरणात् । अष्टत्वस्य भक्षद्रव्यसंस्काराधिकरणकपालत्वावच्छिन्नेष्वेव तद्वृत्तिव्यापकसंख्यान्तरपरिच्छेदकत्वसंबन्धेनान्वयप्रतीतेः । तस्मादष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वेन द्वादशकपाले अप्राप्तत्वात् पुरोडाशानुवादेन विधिर्नानुपपन्नः ।

यदि तु पदश्रुत्या द्वादशकपालपुरोडाशे द्वादशत्वस्यान्वितत्वेन तदवरुद्धे पुरोडाशे नाष्टत्वादिविधिस्संभवतीत्याशंक्येत ततो गुणात् क्रयवदेव पुरोडाशादिवैजात्यकल्पनया भेदप्रतीतेर्वैश्वानरयागे अष्टाकपालादिरूपद्रव्यान्तरविधिरङ्गीकर्तव्यः।

१ पा० सू० ४-२-१४. । २ पा० सू० ४-२-१६. ।
३ पा० सू० ४-१-८८. । ४ पा० सू० २-१-५१. ।

न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधात् न द्रव्यान्तरविधिस्सं-भवतीति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेनैकवाक्यत्वप्रतीते-स्सर्वेषामेवोत्पत्तिशिष्टत्वात् ।

नचैवमेकवाक्योपात्तत्वात् समुच्चयापत्तिः । संख्यानां समुच्चये संख्यान्तरोपजननापत्तेर्विकल्पस्यैव न्याय्यत्वात् । द्रव्यान्तरविधिपक्षे समुच्चयस्त्विष्ट एव ।

अथ वा आख्यातभेदादस्तु नानावाक्यत्वमपि, तथापि न द्वाद-कपालस्य बलवत्त्वम्, 'यद्द्वादशकपालो भवती'त्यनेनैव तद्विध्यङ्गिकर-णे तस्याप्युत्पन्नशिष्टत्वेन तुल्यबलवत्त्वोपपत्तेः । अस्मिश्च पक्षे द्रव्या-णामपि विकल्पो निरपेक्षसाधनत्वात् व्रीहियववन्नानुपपन्नः । वैश्वा-नरवाक्ये तु प्रमाणान्तरसिद्धद्रव्यानुवादत्वात् द्वादशकपालपदं स-र्वेषामुपलक्षणार्थमङ्गीकृत्य केवलदेवतामात्रविशिष्टयागविधानमिति लाघवम् ।

एवं सर्वेषां विधायकत्वेनोपपत्तौ नामधेयत्वमर्थवादत्वं वा नाङ्गीकर्तुं युक्तम् । किंच नामत्ववदर्थवादेऽपि प्राप्त्यपेक्षत्वस्याविशिष्टत्वात् द्वादशकपाले चाष्टाकपालाप्राप्तेः पूर्वमुपपादितत्वात् द्वादशकपालस्य अष्टाकपालपदवाच्यत्वानुपपत्तेः न तावद्द्वादशकपा-लस्तुतिरियम् । अष्टाकपालस्य तु अविधेयत्वादेव स्तुतिरनाशङ्कनीया । नचापां स्तुत्या विधेयवेतसावकास्तुतिवदत्रापि जन्यजनकभावेन स्तुत्युपपत्तिः । अष्टत्वादीनां पूर्वोक्तविधया द्वादशत्वारम्भकत्वे प्रमा णाभावेनाष्टत्वादिस्तुत्या द्वादशत्वस्तुतेः तद्द्वारा च पुरोडाशस्तुतेः तद्द्वारा च यागस्तुतेरनुपपत्तेः ।

अष्टाकपालरूपद्रव्यान्तरस्य तु द्वादशकपालरूपद्रव्यान्तरजनक-त्वस्य शंकितुमप्यशक्यत्वेन द्वादशकपालस्तुतिद्वारा यागस्तुतेस्सुतरा-मनुपपत्तेश्च ।

किञ्च "यद्वादशकपालो भवती"त्यनेन लक्षणां विनैव द्वादशकपालस्तुतेः कृतत्वात् न लाक्षणिकी अष्टाकपालादिपदकृता स्तुतिः उपयुज्यते। अतः प्रकृतयागसाधनीभूतकपालानुवादेनाष्टत्वादिविधिः प्रकृतयागानुवादेन वा अष्टाकपालादिद्रव्यविधिरित्येव युक्तम् ।

अत्र चा 'ष्टाकपालो भवती'त्यादौ अप्राप्तार्थत्वादेव संख्यामात्रविषयः तद्विशिष्टद्रव्यविषयो वा विधिः कल्प्यते। तदपेक्षिता च भावना अष्टाकपालकर्मिका यागकर्मिका वा वैश्वानरवाक्यप्राप्ता भवतिना लक्षणयानूद्यते। गायत्र्यैवैनामित्यादिना तु तत्तद्वाक्यविधेयस्य संख्यादेः स्तुतिः । अत्रापि 'ब्रह्मवर्चसेन पुनाती'त्यादिना अध्वर्युकर्तृको व्यापारो 'यस्मिञ्जात' इत्यनेनोक्तस्य पुत्रनिष्ठपूतत्वादिभवनस्योपपादकत्वेनोच्यते ।

अत एव चोपपाद्यं पूतत्वादिभवनमपि य एतामष्टाकपालगुणकामिष्टिं निर्वपति स पूत एव भवति; य एतां नवकपालगुणकामिष्टिं निर्वपति। स तेजस्व्येव भवतीत्यनुषङ्गाङ्गीकारेण प्रत्येकं सम्बध्यते तत्र चेष्टिशिरस्कत्वेन पूतत्वादिकथनं प्रधानगतफलप्रयोजकतासंबन्धस्य स्तुत्यालम्बनत्वद्योतनार्थम् । अत एवार्थवादिकं फलमपीष्टेरेव कल्प्यते, नत्वष्टत्वादेरिति दिक् ।

केचित्तु 'यस्मिन् जात' इत्यन्तस्याष्टत्वादावनन्वयात् इष्टेश्च दूरस्थत्वेन स्तुत्यनर्हत्वादगत्या कामशब्दं विधिञ्च कल्पयित्वा "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा" वितिवदिष्टिफलविधिरेवायमित्याहुः। तत्तु अष्टत्वाद्यन्वयस्योपपादितत्वादकिञ्चित्करम ।

सूत्रं तु ये पूर्ववन्तः प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिकाः ते विधानानर्हाः इति नामधेयमर्थवादा वा भवेयुः यथा वैश्वदेवादयः, इह समाम्नाये पुनर्विधानस्यैवोक्तविधया सामर्थ्यम्; अतो गुणविधय एवैत इति व्याख्येयम् ॥

सू—गुणस्य तु विधानार्थेऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्तास्ति ॥ १–४–१८. ॥(सि)

न तावदेते कपालानुवादेनाष्टत्वादिविधयः; तदा हि कपालविधिः द्वितीयान्तद्वादशकपालपदेन वाभ्युपगम्यते ? अतिदेशेन वा? नाद्यः; पदश्रुत्युपात्तद्वादशत्वसंख्यावरुद्धेषु कपालेषु अष्टत्वादीनां पदान्तरोपात्तानामन्वयानुपपत्तेः । न च प्रथमान्तद्वादशकपालपदेनैव द्वादशत्वविधानात् द्वितीयान्तेन च द्वादशत्वानुवादेन कपालमात्रविधानात् तत्राष्टत्वादिविधेरुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपक्रमस्थद्वितीयान्तपदान्तर्गतस्य द्वादशपदस्य सर्वसंख्यापरत्वे लक्षणापत्तेः । अवयुसानुवादेन द्वादशत्वमात्रपरत्वे सापेक्षत्वात् कपालपदेन समासानुपपत्तेश्च, अष्टाकपालादिपदैः एकप्रसरताभङ्गभयेन कपालाद्युद्देशेन संख्याविधानानुपपत्तेश्च ।

अत एव नान्त्योऽपि ; यागाद्यनुवादेन संख्याविधिस्तु यागस्यैव भेदकतया अभ्यासापादकतया वा संख्यान्वयापत्तेरिष्टापत्तौ च कपालपदेन समासानुपपत्तेरयुक्त एव ।

एवमष्टाकपालादिरूपद्रव्यान्तरविधिरुत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरोधादेव नाशङ्क्यः । न च "यद्वादशकपालो भवती" त्यनेनैव द्वादशकपालविधानात् सर्वेषामुत्पन्नशिष्टत्वम् । तथा सति उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालस्योपक्रमस्थस्यानर्थक्यापत्तेः । न चोपसंहारस्थानामपि बहूनां लाक्षणिकत्वापेक्षया वरमेकस्याविवक्षितत्वमिति वाच्यम् । तेषां स्तावकानां लाक्षणिकत्वेऽप्यानर्थक्याभावात् निर्वपतिसम्बन्धार्थं प्रथमायाः तृतीयार्थलक्षणायास्तत्राप्यावश्यकत्वात् ।

किञ्चास्मिन् पक्षे वक्ष्यमाणसूत्रोक्तया रीत्यावगम्यमानैकवाक्यत्वत्यागोऽपि तदवस्थ एव । एकवाक्यत्वाभ्युपगमेन सर्वेषामुत्पत्ति-

शिष्टत्वाङ्गीकरणं तु सत्यपि सर्वेषां पदानां सक्तुन्यायेन तृतीयार्थलक्षकत्वे अष्टाकपालादीनां करणत्वेन निर्वपतिलक्षितयागान्वयाङ्गीकारे भवतिनानन्वयात् तद्वैयर्थ्यापत्तेः, भूधातुलक्षितयागान्वयाङ्गीकारे च भूधातुना यागविधानस्य तावद्देवतासम्बन्धाभावेना(१)शक्यत्वात्, शक्यत्वेऽपि वा विशिष्टैक्याभावेन वाक्यभेदस्य तदवस्थत्वापत्तेः, अनुवादाङ्गीकरणे च वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यभेदापत्तेः स्फुटत्वादेवायुक्तम् । यथा च स्तावकत्वपक्षे एकवाक्यत्वोपपत्तिः तथा (२)"आनर्थक्या" दिति सूत्रे वक्ष्यामः । तस्मात् गुणविधिपक्षे वाक्यभेदस्यावश्यकत्वात्, तत्र च वैश्वानरवाक्ये पूर्वोक्तविधया द्वादशकपालस्यावश्यविधेयत्वात् उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे यागे द्रव्यान्तराविधानानुपपत्तेः नैतेऽष्टाकपालादिशब्दाः गुणविधयः; अतश्चार्थवादा एवेति सिद्धम् ॥

सूत्रं तु गुणस्य विधानार्थे अष्टाकपालादिशब्देऽभ्युपगम्यमाने अतद्गुणाः पूर्वकर्मणोऽगुणास्सन्तः यागान्तरविधानाशक्तेः प्रयोगप्रतिपादके विधौ अनर्थकाः अविषयीभूताः स्युः, न हि तं द्वादशकपालावरुद्धं यागं प्रत्यर्थवत्तास्तीति व्याख्येयम् ॥

सू—तच्छेषो नोपपद्यत इति चेत् ॥ १-४-१९ ॥

भाष्यकारेण इतिचेदिति पदद्वयं न पठितम् । यदुक्तं—अष्टाकपालादीनामविधेयत्वेन स्तुत्यनर्हत्वात् द्वादशकपालादीनां च असम्बन्धेन स्तुत्यनुपपत्तेः नार्थवादत्वमुपपद्यत इति, अत्रोच्यते—

सू—अविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ १-४-२० ॥

यद्यपि च अष्टत्वस्याष्टाकपालादेर्वाऽविधेयत्वात् स्तुत्यनर्ह-

---

१ अशक्यत्वात् । २ जै. सू. ३-१-१८.

त्वम्, तथापि तत्स्तुतिः वेतसावकान्यायेन द्वादशत्वस्य द्वादशकपालस्य वा स्तुत्यर्थं न विरुध्यते। न च सम्बन्धाभावः, द्वादशत्वे अष्टत्वस्याप्यन्तर्गतत्वेन सम्बन्धोपपत्तेः। यथैवं हि द्वादशत्वं द्वादशव्यक्तिविशेष्यकमसेकैकत्वप्रकारकापेक्षाबुध्योत्पद्यते तथा कदाचिदिमेऽष्टौ इमे चत्वार इत्येवं अष्टत्वचतुष्ट्वप्रकारकापेक्षाबुध्योत्पद्यत एव। ततश्चास्यापि कारणकोटिप्रविष्टत्वेन सम्बन्धादुपपन्ना स्तुतिः। तत्र गायत्र्याद्यक्षरसाम्यात् ब्रह्मवर्चसादिजनकत्वेन स्तूयमानमष्टत्वादि लक्षणया द्वादशत्वस्तुत्यर्थं सम्पद्यते। अथ वा अष्टाकपालादिशब्दः आग्नेयादिसाधनीभूतेऽष्टाकपाले मुख्यस्सन् सादृश्यात् द्वादशकपालावयवभूतं पुरोडाशावयवं उपस्थापयति। यद्यप्यसौ अष्टसु कपालेषु न संस्कृतः, वैधस्यैव श्रपणस्य संस्कारपदवाच्यत्वेन अवयवे तदसम्भवात्, तथापि अष्टसु कपालेषु श्रपितस्तावत्। अतश्च गौण्या वृत्त्याष्टाकपालपदेन द्वादशकपालावयवाभिधानात, तत्स्तुत्या तदवयविनो द्वादशकपालस्य स्तुति र्न विरुध्यते।

एवं गौणीगर्भलक्षणया द्वादशकपालमात्रस्तुत्युपपत्तौ द्वादशकपाले न तद्वृत्तासम्बन्धेन लक्षणान्तरमङ्गीकृत्य यागनामधेयत्वं युक्तमाश्रयितुम्।

यत्तु द्वादशकपालस्य 'यद्द्वादशकपालो भवती'त्यनेन लक्षणां गौणीं वा विनैव स्तुतेः कृतत्वान्न परोक्षस्तुत्यङ्गीकरणं युक्तमित्युक्तम्, तत्र 'यस्मिञ्जात' इत्येतत्प्रतिपाद्याया इष्टिस्तुतेरुपपादकत्वेन क्रियमाणानां द्वादशकपालस्तुतीनां पूतत्वाद्युपपादनार्थं सर्वासामपेक्षितत्वेन ग्रहणोपपत्तेः अनपेक्षितत्वेऽपि वा यथैव विध्युद्देशमात्रात् प्रवृत्तं पुरुषं प्रति स्तुतेरानर्थक्येऽपि पुरुषान्तरं प्रति सार्थक्यम्, तथैव अल्पस्तुत्या केषुचित् प्रवृत्तेष्वपि पुरुषान्तरं प्रति स्तुत्यन्तरस्य सार्थक्योपपत्तेरकिञ्चित्करम्॥

सूत्रं तु विधानार्थे विधेये द्वादशकपाले स्तुतिं कर्तुं अष्टाकपा-

लादिशब्दास्तावका उपपद्येरन्, तयोर्जन्यजनकभावादिना(१)सम्बन्धसत्त्वादित्येवं व्याख्येयम् ॥

सू—कारणं स्यादिति चेत् ॥ १–४–२१ ॥

इदानीं फले गुणविधिवादी प्रत्यवतिष्ठते—नेयं द्वादशकपालस्तुतिः, जघन्यवृत्त्याश्रयणापत्तेः। किन्तु 'यदष्टाकपालो भवती' त्यादिनाऽप्राप्तार्थत्वादेव विधिं प्रकल्प्य विहितानामष्टाकपालादीनां 'गायत्र्यैवैन' मित्यादिनोपपाद्योपपादकभावेन स्तुतिं कृत्वा उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालावरुद्धे यागे साक्षादङ्गत्वेन निवेशायोगात् देवतान्तराभावेन च यागान्तरकल्पनानुपपत्तेः फलापेक्षायां रात्रिसत्रन्यायेन पूतत्वादिकं फलत्वेन कल्प्यते।

तत्र चोपपादकानां प्रत्येकवृत्तित्वादुपपाद्यं पूतत्वादिकमपि प्रत्येकमेव फलत्वेन सम्बध्यते। तत्र चाश्रयापेक्षायां प्रकृतो वैश्वानरयाग एवाश्रयत्वेन सम्बध्यते। तत्र च काम्यत्वेनाष्टाकपालादीनां उत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालबाधकत्वं न विरुध्यते।

नचैवमुत्पत्तिशिष्टत्वेन द्वादशकपालस्य बाधकत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। उत्पत्तिशिष्टत्वस्य प्रमाणाश्रयत्वेन प्रमेयाश्रितस्य काम्यत्वस्यैव बलवत्तासाधकत्वात्।

नचैवमनेकगुणफलसम्बन्धाङ्गीकारेण वाक्यभेदापत्तेरुपक्रमोपसंहारयोरेकविषयत्वेन गम्यमानैकवाक्यत्वभङ्गापत्तिः, तस्य सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वात्। अन्यथा एकस्यां जातेष्टौ निमित्तस्य पूतत्वादिफलानाञ्चोद्देश्यत्वानुपपत्तेः। यद्यपि च निमित्तं विजातीयमुद्देश्यम्, तथापि तद्बलकल्प्यस्य पापक्षयस्य तावत् सजातीयस्यैवोद्दे-

१ सम्बद्धत्वात्।

श्यत्वात्तमादायानेकोद्देश्यता अपरिहार्यैव ।

नचैषां कल्प्यत्वेन न वाक्यभेदापादकत्वम् । फलवाचकपदानां कल्प्यत्वेऽपि श्रूयमाणविधावेवोद्देश्यत्वेनान्वयाङ्गीकरणेन तदावृत्त्या वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । अतश्च तत्र उपक्रमोपसंहारयोरसाधकत्वादाख्यातभेदाद्वाक्यभेदो युक्त एव । तेनाश्रयस्यापि प्राकरणिकस्य लाभादष्टाकपालादयः फलार्थं विधीयन्ते ।

यद्यपि चात्र द्वितीयपूर्वपक्ष इवाष्टत्वादिरेव फलार्थं विधीयत इत्यनाशङ्क्यम्, तथात्वे आश्रयालाभापत्तेः; नह्यत्र यागः पुरोडाशो वाऽऽश्रयीभवितुं योग्यः, तथात्वे संख्यायाः कपालविशेषणत्वानुवादानुपपत्तेः । नापि कपालम् , तस्यावान्तरप्रकरणेन विशिष्य प्रणयनादिवदनुपस्थितेः ; तथाऽप्यष्टाकपालादिद्रव्याण्येव फलार्थं विधीयन्ते । तत्र च प्रधानत्वाद्विशिष्योपस्थितो याग एवाश्रयत्वेन सम्बध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अतोऽष्टाकपालादिद्रव्याण्येव फलस्य कारणं स्यात् इति सूत्रार्थः ॥

सू—आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थे हि विधीयन्ते ॥ १—४—२२ ॥

नैते गुणफलसम्बन्धविधयः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नचाख्यातभेदात्तस्यादोषत्वम् । आख्यातभेदेऽपि(१)"यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छे"दित्यादावेकवाक्यत्वोपगमात् । अतश्च यथैव तत्र यच्छब्दोपबन्धादेकवाक्यत्वप्रतीतिः तथैवात्र 'यस्मिञ्जात' इत्युपसंहारस्य यत्तच्छब्दोपबद्धत्वेनोपक्रमस्थजातेष्टिविषयत्वप्रतीतेरेकवाक्यत्वमवगम्यते । सम्भवति च तत् । स्तावकत्वपक्षे सर्वेषां निर्वपत्यतिरिक्तानामाख्यातानामनुवादकत्वेन एकस्तुतिलक्षकत्वाङ्गीकारात् । गुण-

१. तै० ब्रा० ३-७-२-१४.

विधिपक्षे तु तत्तदाख्यातेनैव तत्तद्गुणविधानात् विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वे सति ऐकार्थ्याभावात् वाक्यभेदापत्तिरनिवार्यैव। नच निर्वपत्याख्यातेनैव सर्वगुणविधानम्। तथात्वे भवत्याख्यातेनैव तत्तद्गुणोत्पत्तिविनियोगानामन्वयेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः।

किञ्चैवमेकवाक्यत्वाभ्युपगमोऽपि फलार्थं गुणविधिवादिनोऽत्यन्तायुक्तः। नह्येकेन वाक्येनाश्रयोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणां तत्तद्गुणोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणाञ्च विधिस्सम्भावयितुमपि शक्यः। तेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् न फले गुणविधानम्।

यत्तु सिद्धान्तेऽपि उपपाद्योपपादकरूपेणोष्टिस्तावकस्यापि इष्टेः फलाकाङ्क्षायां पूतत्वादेः फलत्वेन कल्पनस्य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वात् फलनिमित्तरूपोद्देश्यानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदो दुष्परिहर इत्युक्तम्, तन्न; निमित्तस्यावश्यानुष्ठापकत्वरूपोद्देश्यत्वेऽपि ईप्सितजन्यत्वरूपोद्देश्यात्वाभावात् फलस्यैव च तद्रूपत्वाद्द्विजातीयोद्देश्ययोश्चैकेनान्वयेऽपीतरविषयकाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावेन तस्याप्यन्वयोपपत्तेर्वाक्यभेदाभावाव।

न च निमित्तसम्बन्धोपपत्तावपि भावनाया भाव्यापेक्षायां निमित्तबलेनावगतस्यापि अकरणे प्रत्यवायस्य करणे सत्यनुत्पत्तेः तत्परिहारस्याजन्यत्वेन भाव्यत्वानुपपत्तेरन्यनिषिद्धाचरणजन्यप्रत्यवायध्वंसस्यैव दर्शपूर्णमासादिवत् भाव्यत्वकल्पनात् पूतत्वादेरपि सजातीयस्य भाव्यत्वकल्पने वाक्यभेदः स्यादेवेति वाच्यम्। दर्शादौ ध्वंसस्य भाव्यत्वकल्पनेऽपि प्रकृते आर्थवादिकपूतत्वाद्यपेक्षया तस्यानुपस्थितत्वात्। प्रतियोग्युपस्थितिसापेक्षत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वाच्च भाव्यत्वेनाकल्पनाद्वाक्यभेदानापत्तेः।

अत एव निमित्तबलावगतप्रत्यवायध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्पनात् आर्थवादिकफलकल्पना न युक्तेत्यपास्तम्। न चैवमप्यनेकेषां पूतत्वादीनां फलानामुद्देश्यत्वाद्वाक्यभेदस्तदवस्थ एव, फलवाचक-

पदानां कल्पितत्वेऽपि श्रूयमाणस्यैव विधेः प्रत्युद्देश्यं सम्बन्धादिति वाच्यम् । अर्थवादोपात्तफलकामे निर्वपेदित्येवं लाघवेन पूतत्वादीनां व्यासज्यवृत्तिफलत्वकल्पनेन वा प्रत्येकमुद्देश्यत्वाभावात् । अत एव नात्र योगसिद्ध्यधिकरणन्यायोऽपि ।

नचैवमार्थवादिकफलकल्पने वाक्यभेदाभावेऽपि पूतत्वादिकामनायाः स्वर्गादिकामनावदनुष्ठापकत्वावगमात् कामनाभावे पुत्रे जातेऽपि करणानापत्तिः, दर्शपूर्णमासादिवद्वा कामनायां प्रयोगान्तरत्वापत्तिरिति वाच्यम् । जातेष्टिभावनाया अनुष्ठापकापेक्षायां निमित्तस्यैवानुष्ठापकत्वेन श्रुतत्वादनुष्ठापकान्तरापेक्षाभावेन पूतत्वादिकामनाया अनुष्ठापकत्वाकल्पनात् ।

अत एव भावनाया भाव्यापेक्षायां लाघवात् पूतत्वादीनां इच्छाविषयत्वयोग्यानां जन्यत्वमात्रं कल्प्यते न त्वनुष्ठापकत्वम् । स्वर्गादिकामनायास्तु यागानुष्ठापकत्वस्यापि श्रुतत्वात् नैमित्तिकभावनाभाव्यसमर्पकत्वानुपपत्तेः युक्तं प्रयोगान्तरविषयत्वम् । अतश्च पुत्रजनने निमित्ते अवश्यं पुत्रगतपूतत्वाद्यर्थं जातेष्टिः कर्तव्या, अन्यथा प्रत्यवैतीति वाक्यार्थावगमात् पुत्रे मृते तत्र पूतत्वाद्युत्पत्त्यसम्भवात् दिष्टं गतस्य पुत्रस्य पूतत्वादेरनीप्सितत्वेन फलत्वायोगात् फलाभावे च निमित्तेनापि नैमित्तिकस्यानुष्ठापनात् पुत्रे मृते नैव जातेष्टिः कार्या, न च तदकरणे पुरुषस्य प्रत्यवाय इति फलाभावात् संवलिताधिकारा जातेष्टिरिति सिद्धं भवति । तस्मादर्थवादत्वे वाक्यभेदाभावादर्थवादा एव अष्टाकपालादिशब्दाः इति सिद्धम् ॥

सूत्रं तु गम्यमानैकार्थ्यत्यागप्रसङ्गादकारणं पूतत्वादीनामष्टाकपालादीनि; यदि ह्येतानि कर्तुरुपदिष्टानि स्युः तदा फलकारणानि भवेयुरपि, न त्वेतानि (१)तस्योपदिष्टानि, प्रकरणप्राप्ताश्रयाभावेन सिद्धरूपाणामेषां कर्तुरुपदेशाविषयत्वात् । अतो गौण्या वृत्त्या स्तु-

---

१ तथा ।

तिरूपार्थ एव विधीयन्त इति व्याख्येयम् ॥

प्रयोजनं तु तत्तत्पक्षोपपादनवेलायामेव स्पष्टीकृतम् ॥

इति द्वादशं वैश्वानराधिकरणम् ॥

अथ त्रयोदशं तत्सिध्यधिकरणम् ॥ (१३)

(तत्सिद्धिपेटिका)

सू–तत्सिद्धिः ॥१–४–२३॥ (सि)

(१)गुणाश्रया इत्यन्तस्यैकसूत्रत्वेऽपि मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रवत् प्रत्येकं प्रथमान्तसूत्रोपन्यासो व्याख्यासौकर्यार्थं न विरुध्यते। पूर्वाधिकरणे स्तुत्युपपादकत्वेनोक्ताया गौण्या वृत्तेः निमित्तासम्भवमाशङ्क्य तत्र निमित्तप्रतिपादनद्वारा गौणीवृत्तिलक्षणमनेन सूत्रेण वेदाप्रामाण्यापादकपरोक्तलक्षणत्रयनिरासमुखेनाभिधीयते। तेनाध्यायसङ्गतिः अनन्तरसङ्गतिश्च सिद्धैव। पादसङ्गतिस्तु प्रामाण्योपयोगिपदनिष्ठगुणवृत्तिलक्षणप्रतिपादनात् द्रष्टव्या।

अप्रामाण्यापादकलक्षणान्तरनिरासेन प्रामाण्योपयोगिलक्षणकथनाच्च (२)गुणमुख्याधिकरणव्युत्पादितमन्त्रलिङ्गविनियोगविषयविवेकार्थं भाष्यकारादिभिः क्रियमाणेनाप्रामाण्यापादकलक्षणान्तरनिरासद्वारा एतल्लक्षणस्थिरीकरणेनापि न पौनरुक्त्यम्। पूर्वाधिकरणव्युत्पादितगुणवृत्त्याक्षेपसमाधानार्थत्वेऽपि चास्य सूत्रस्य सार्वत्रिकगौणवृत्ति(३)साधानार्थत्वं सूत्रयितुं भाष्यकारादिभिः (४)"यजमानः प्रस्तरः" (५)"यजमान एककपालः" इत्युदाहृत्य यजमानपदं प्रस्तरादिनामधेयम्? किं वा तत्कार्यसाधनत्वेन यजमानरूपगुणविधिः?

---

१ "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रयाः" इति समग्रसूत्रम्. २ पू. मी. ३-३-२. ३ समाधानार्थत्वम्।
४ तै. सं. १-७-४-४. ५ तै. ब्रा. १-६-३-६ मै. सं. १-१०-७.

उनाय(१)मौदुम्बराधिकरणन्यायेन गौण्या वृत्त्या अर्थवाद इति विचारः गतार्थोऽपि स्मारितः। उदाहरणान्तरं चोपक्षिप्तम्।

अतएव(२)'रूपात् प्रायात्' इत्यत्र एतान्येव गुणवृत्तेर्निमित्तानि, तत्तदुदाहृतार्थवादमात्रनिष्ठतया कानिचिद्विविच्य कथितानीति न तेनापि पौनरुक्त्यम्। (३)गुणवादसूत्रे तु अत्र सिद्धाया गौण्या वृत्तेः स्तुत्युपयोगमात्रकथनात् न पौनरुक्त्यमपि।

तत्र प्रस्तरैककपालयोरचेतनत्वेन स्वतन्त्रतया यागकर्तृत्वासम्भवेऽपि यागप्रयोगवर्तिस्वव्यापारं प्रति स्थाल्यादिवत् कर्तृत्वोपपत्तेः अवयवयोगेन, यजमानशब्दो नामधेयं प्रस्तरैककपालयोः। तत्प्रयोजनञ्च 'शुक्रं यजमानोऽन्वारभते' इत्यादौ प्रस्तरैककपालयोरपि ग्रहणसिद्धिरिति आद्यः पूर्वपक्षः।

द्वितीयस्तु—स्वव्यापारं प्रति प्रस्तरैककपालयोराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसम्भवेऽपि अचेतनयोश्चेतनव्यापाररूपयागकर्तृत्वासम्भवात् (४)'तङानावात्मनेपद'मित्यनेन प्रधानरूपस्य शानच आत्मनेपदसंज्ञात्वाभिधानात् आत्मनेपदस्य च (५)'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्येवं यागक्रियाफलस्य स्वर्गादेर्यागक्रियाकर्तृनिष्ठत्वावगमात् अचेतने च प्रस्तरादौ स्वर्गादिफलानुपपत्तेः शानजन्तयजमानपदस्य प्रस्तरादौ योगासम्भवेन भिन्नार्थयोः प्रस्तरयजमानपदयोः सामानाधिकरण्यमात्रेण नामत्वायोगात् न तावन्नामधेयत्वोपपत्तिः।

अत एव नार्थवादत्वम्, यजमानपदेनावयवयोगेन स्तुत्यनुपपत्तेः। न च गौण्या तदुपपत्तिः। वेदे तदसम्भवात्। तथा हि—

न तावत् लक्ष्यमाणगुणयोगनिमित्त(६)वृत्तित्वं गौणत्वं लोके वेदे वा सम्भवति। सिंहादिनिष्ठगुणानां देवदत्तादौ बाधितत्वेन योगासम्भवात्। किञ्चैवं सिंहादिशब्दस्य स्वशक्यनिष्ठगुणवत्तासंबन्धेन लक्षणयैव बोधकत्वोपपत्तेः सिंहादिशब्देन गुणलक्षणा, तैश्च

१ पू. मी. १-२-२. २ जै. सू. १-२-११. ३ जै. सू. १-२-१०.
४ पा. सू. १-४-१००. ५ पा. सू. १-३-७२. ६ निमित्तत्वं।

देवदत्तलक्षणा इत्येवं लक्षितलक्षणयैव तावदुपपत्तेः नातिरिक्तगौणवृत्तिस्वीकारोपपत्तिः। अतो लक्षणाऽसम्भवात् नेदं सिद्धान्तलक्षणमुपपत्तिमत्। अत एव लोके सिंहो देवदत्त इत्यादौ गौणत्वव्यवहारादीदृशानि तत्तद्दार्शनिकैः गौणत्वलक्षणान्युक्तानि। तथा हि—

कैश्चित् प्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धगुणवाचित्वं गौणत्वमित्युक्तम्। सिंहशब्दस्य हि प्रसिद्धं सिंहत्वरूपमर्थं त्यक्त्वा देवदत्तपदसामानाधिकरण्यादेव देवदत्तनिष्ठप्रसह्यकारित्वादिगुणेष्वतिरिक्ता शक्तिः कल्प्यते। अतश्च क्रूरो देवदत्त इतिवन्मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिः। गौणपदाभिलप्यत्वञ्चास्य 'तत्र भव'इति व्युत्पत्या गुणेष्वाधुनिकशक्तिकल्पनाद्द्रष्टव्यम्। अत एव शुक्लादिपदेष्वनादिशक्तिमत्सु न गौणत्वव्यवहारः। अत एव गुणवाचित्वं शुक्लादिपदेष्वपि। तदर्थमाधुनिकसंकेतितपर्यायप्रसिद्धपदग्रहणं तादृशस्यापि गुणे सांकेतिषु डित्थादिपदेष्वतिप्रसक्तिमाशंक्य प्रसिद्धार्थत्यागेनेति विशेषितम्। अतश्च लोके ईदृशस्य गौणत्वस्य वक्त्रभिप्रायानुरोधेन संभवेऽपि वेदे तदभावात् प्रसिद्धार्थत्यागेऽप्रामाण्यापत्तेः नेदृशेन गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः।

तथा अन्यैः समुदायवाचिनो लक्षणयैकदेशवृत्तिः गौणीत्येव लक्षणं कृतम्। तन्मते हि सर्वेऽपि सिंहादिशब्दाः न जातिमात्रवचनाः, तथात्वे गुणादिवचनैः शुक्लादिशब्दैस्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः। किन्तु जातिद्रव्यगुणक्रियादिसमुदायविशेषवचनाः। अतश्च तादृशसमुदायस्य देवदत्ते अभावात् देवदत्तपदसामानाधिकरण्यानुपपत्या समुदायैकदेशे प्रसह्यकारित्वे लक्षणया सिंहशब्दो वर्तते। तेन पूर्ववदेव मत्वर्थलक्षणया देवदत्तपदसामानाधिकरण्योपपत्तिः। गौणपदाभिलप्यत्वञ्च गुणशब्दस्याङ्गे प्रयोगात् अङ्गशब्दस्य चावयवापरपर्यायैकदेशवाचित्वात् गुणे एकदेशे भवः गौण इति व्युत्पत्त्या सिंहशब्दस्य द्रष्टव्यम्।

एतस्यापि च लक्षणस्य लोके यथाकथञ्चित् सम्भवेऽपि वेदे समुदायस्यानित्यत्वेनानित्यार्थसंयोगप्रसङ्गादप्रामाण्यप्रसक्तेर्नेदृशेनापि गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः ।

अन्यैस्तु स्वोत्प्रेक्षाप्रभवारोपविषयीभूतार्थवृत्तित्वं गौणत्वमित्युक्तम् । तन्मते हि न शब्दः स्वाभिधेयं विना अन्यत्र गुणादिप्रयोगमात्रेण प्रवर्तते, अतश्च वक्त्रा प्रयुज्यमानः (१)देवदत्ते सिंहशब्दः श्रोत्रा वक्तृप्रयोगान्यथानुपपत्त्या नूनमभिधेयं सिंहत्वमारोप्य अनेन प्रयुक्तः इति कल्प्यते । न च विविक्तयोरारोपानुपपत्तिः । शुक्तिकादौ रजतत्वारोपवत् योषायां वा रेतोरूपहविःप्रक्षेपरूपहोमाधिकरणत्वसादृश्येनाग्नित्वारोपवत् करणत्वसादृश्येन गुणारोपोपपत्तेः ।

नचैवं शुक्तिकादौ रजतत्वाद्यारोपेण रजतत्वादिशब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वापत्तिः । तदारोपस्य करणदोषजन्यत्वेन स्वोत्प्रेक्षाप्रभवत्वाभावात् । अतोऽनारोपितार्थवृत्तिश्शब्दो मुख्यः । यस्तु शब्दः आरोपं कृत्वा पश्चात् प्रवर्तते स जघन्यः, गुणहेतुकारोपनिमित्तकत्वाच्च गुणादागत इति व्युत्पत्त्या गौणः ।

एवं अर्थोऽपि देवदत्तादिरारोपितसिंहत्वाद्याश्रयतया गौणो जघन्यश्च । अस्यापि लक्षणस्यारोपकपुरुष(२)सम्भवेन कथञ्चिल्लोके सम्भवेऽपि वेदे तदभावात्, नेदृशेनापि गौणत्वेन स्तुत्युपपत्तिः । अत एव शक्यसम्बन्धाभावाल्लक्षणयापि स्तुतिरनाशङ्क्या । अत अर्थवादत्वासम्भवान्न क्वापि विध्येकवाक्यत्वम् । अप्राप्तार्थत्वादेव विधिं कल्पयित्वा "यो होता सोऽध्वर्यु"रितिवदेकस्य पदस्य कार्यलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्यापरपदार्थो विधीयते । तत्रापि यजमानकार्ये त्यागादौ अचेतनस्य प्रस्तरादेः कर्तृत्वासम्भवात् मुख्यत्वाच्च यजमानपदे कार्यलक्षणानुपपत्तेः प्रस्तरादिपद एव कार्यलक्षणामङ्गीकृत्य यजमानः स्रुग्धारणादिसाधनत्वेन विधीयते ।

---

१ सिंहो देवदत्त इति शब्दः ।   २ सत्वेन ।

न च स्रुग्धारणादौ विनियुज्यमानस्य यजमानस्य स्वपदार्थकरणाविरोधात् अन्येष्वविरोधेऽपि वा "दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्ये" ति वाक्यविहितदक्षिणदेशावस्थानरूपस्वप्रयोजनीभूतपदार्थकरणविरोधः स्यादेवेति वाच्यम् । "परिधौ पशुं नियुञ्जीते" त्यत्र परिधित्वाविरोधेन यूपधर्मान्वयवत् वेदिदेशकत्वरूपप्रस्तरधर्मबाधेन दक्षिणदेशावस्थितस्यैव स्रुग्धारणसाधनत्वोपपत्तेर्वेदिदेशरूपप्रस्तरधर्मस्य प्रस्तरपक्षे सार्थकत्वोपपत्तेश्च ।

अथ वा सामान्यविहितदक्षिणदेशावस्थानं प्रस्तरकार्यस्रुग्धारणपूर्वोत्तरकालयोरनुष्ठेयमिति न विरोधः । न चैवमप्येककपालसाध्यस्य त्यागस्य स्वात्मनि क्रियाविरोधात् यजमानसाध्यत्वानुपपत्तेः कथमेककपालकार्ये यजमानविधिराशङ्क्येनेति वाच्यम् । 'गुरौ स्वात्मानमर्पयेत्' 'सख्यमात्मनिवेदन' मित्यादिवत् स्वशरीरे स्वात्माभिमाननिवृत्तेरुपपन्नत्वेन बाधकाभावात् ।

न चैवं यजमानस्यापि कार्यापत्त्या प्रस्तरवत् सूक्तवाकेन प्रहरणारूपप्रतिपत्त्यापत्तेः "एककपालं सर्वहुतं जुहोती" ति वचनात् कार्यापत्तिबलात् सर्वहोमरूपप्रतिपत्त्यापत्तेः सर्वतन्त्रपरिलोपप्रसङ्गः, यजमानस्यान्यार्थस्यैव पुरोडाशकपालवत् स्रुग्धारणादौ विनियोगेऽपि तन्मात्रनिष्पत्त्या कृतार्थत्वाभावेन प्रतिपत्त्यनर्हत्वात् । अतः (१)'विधिर्वा स्यादपूर्वत्वा' दित्यौदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तन्यायेन वैकल्पिको यजमानस्साधनत्वेन विधीयते प्रस्तरैककपालकार्य इति प्राप्ते—

अभिधीयते—नायं गुणविधिः, अशक्यत्वात् । न हि दक्षिणदेशे उदङ्मुखासीने यजमाने अध्वर्युणा स्रुचो धारयितुं शक्यन्ते । दक्षिणदेशावस्थानसङ्कोचस्तु कल्प्येन विधिना अनाशङ्क्य एव ।

एवमेककपालकार्ये स्वत्वस्यागे स्वात्मनि स्वस्य पुत्रादिष्विव

१ जै. सू. १–२–१९.

स्तत्वाभावात् तन्निवृत्तेरशक्यत्वस्य स्फुटत्वात् न विधिस्सम्भवति । अतः (१)"विधिश्चानर्थकः क्वचि"दित्यौदुम्बराधिकरणसूत्रोक्तेन न्यायेन नायं गुणविधिः ।

किञ्चैवं कार्यापत्त्या प्रहरणसर्वहोमरूपप्रतिपत्त्यापत्तेः सर्वतन्त्रपरिलोपापत्तिः । न चाकृतार्थत्वात् प्रतिपत्त्यनर्हत्वम् । प्रयोजनानुरोधेन क्रमं बाधित्वा सर्वयाजमानकरणोत्तरकालं प्रतिपत्त्यापत्तेः। नचेष्टापत्तिः, क्रमनिबद्धसोमयागाद्युत्तरक्रतुतन्त्रलोपप्रसङ्गात् । प्रस्तरपक्षविषयत्वकल्पने च कल्प्यविध्यनुरोधेन पाक्षिकत्वकल्पनाप्रसङ्गः "प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषस्सादयति" "एककपालं सर्वहुतं जुहोती"ति विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गश्च सत्यामर्थवादत्वेन गतौ न युक्तः स्वीकर्तुम् ।

न च यजमानपदेन प्रस्तरादेः स्तुत्युपपत्तिः । गौण्या वृत्त्या तदुपपत्तेः । न च (२) गौणत्वाङ्गीकरणे वेदस्याप्रामाण्यापत्तिः । परप्रकल्पितानां गौणतालक्षणानामयुक्तत्वेनानङ्गीकारात् अप्रामाण्यानापत्तेः । तथा हि—

न तावदाद्यन्तलक्षणे युक्ते; पूर्वक्लृप्तशक्त्य(३)नुसारेणैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रयोगप्रतीत्युपपत्तावनेकशक्तिकल्पनादियववराहाधिकरणोक्तदोषचतुष्टयस्वीकारानुपपत्तेः, यत्रान्यत्र प्रसिद्धार्थकस्यैव पदस्य गुणे साङ्केतिकशक्तिकल्पना तादृशस्थले गौणत्वव्यवहाराभावात्तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेश्च ।

न द्वितीयमपि; प्रतिव्यक्ति जातिद्रव्यगुणक्रियासमुदायानां भिन्नत्वादेकस्यामपि च व्यक्तौ प्रतिक्षणं गुणक्रियाणामुपचयापचयसत्वेन समुदायभेदात् सङ्केतग्रहासम्भवेन समुदायवाचित्वासम्भवात्संकेतग्रहानुपपत्तेः, समुदायवाचिनो लक्षणयैकदेशप्रवृत्तौ च लक्षितलक्षणयैव देवदत्तप्रतीत्युपपत्तेरतिरिक्तगौणीवृत्तिस्वीकारे प्रमाणाभावात् ।

---

१ जै. सू. १ २-२३. २ गौणीकल्पने । ३ नुरोधेनैव ।

नापि तृतीयम् ; रूपकादिकाव्ये वक्तुरारोपविवक्षया प्रयोगेणारोपितार्थवृत्तित्वलक्षणगौणत्वसम्भवेऽपि सिंहो देवदत्त इत्यादौ वक्त्रा यत्र शक्यार्थगतगुणसादृश्यमात्रविवक्षया प्रयुज्यते, श्रोता च तथैव प्रतिपद्यते तत्र वक्ष्यमाणेन सर्वानुगतेन गौणत्वेनैव प्रयोगोपपत्तेरारोपकल्पने प्रमाणाभावात्तल्लक्षणस्याव्याप्तेः ।

किञ्च 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्त' इत्यादौ खपुष्पादीनामननुभूतपूर्वत्वादीदृशामिति निरूपणाशक्तेः सिद्धान्तादावारोपासम्भवेन गौणत्वानापत्तिः ।

अथ तत्र समुदायरूपेण खपुष्पादेरप्रसिद्धावपि खपुष्पशब्दस्य यौगिकत्वाद्विशकलितप्रसिद्धिमादाय खाधिकरणतासंसर्गारोपेणारोपितखाधिकरणताकं लतादौ प्रसिद्धं पुष्पं खपुष्पसमासार्थमङ्गीकृत्य तदारोपेण सिद्धान्ते गौणता खपुष्पशब्दस्येत्युच्यते, ततः खपुष्पशब्दस्यारोपितसंसर्गरूपार्थवृत्तित्वात्तदाश्रयलतापुष्प एव खपुष्पशब्दस्य गौणत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः; तस्य गौणत्वेनाप्रतीयमानत्वात् । अत एवार्थलक्षणमपि आरोपितार्थाश्रयत्वरूपं लतापुष्पेऽतिप्रसक्तम्, तस्याप्यारोपितखाधिकरणताकत्वरूपार्थाश्रयत्वेन गौणत्वोपपत्तेः । आरोपितार्थवृत्तिशब्दविषयत्वरूपं त्वर्थलक्षणमारोप्यस्य सिंहत्वादेरपि तत्वादतिप्रसङ्गभयेनैवानाशङ्क्यम् । तस्मादप्रामाण्यापादकलक्षणत्रयानङ्गीकरणादेव गौणत्वाङ्गीकरणेऽपि अप्रामाण्यानापत्तिः ।

कीदृशं तर्हि गौणत्वमङ्गीक्रियते इति चेत् ? उच्यते—स्वशक्यगुणवत्ता गौणी वृत्तिः । गुणवत्ता च क्वचित्तत्समानजातीयगुणवत्त्वसम्बन्धेन, क्वचिदारोपेण साक्षादेव ; तत्राद्या यथा,—सिंहशब्दस्य शक्ये सिंहे विद्यमानैः प्रसह्यकारित्वादिगुणैः समानजातीयाः गुणाः देवदत्ते सन्तीति तत्र गौणत्वम् । अतश्च सिंहवृत्तिगुणसमानजातीयगुणप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति सिंहपद-

शक्यवृत्तिगुणवत्ताज्ञानं कारणम् । तत्र सिंहपदोच्चारणे सति शक्त्यैव प्रतीयमानेन सिंहेन स्ववृत्तिगुणानां एकसम्बन्धिस्मरणेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेनोपस्थानात् तैश्च तेनैव न्यायेन तत्समानजातीयगुणवत्ताज्ञापनादेव एवंविधगुणवत्ताज्ञाने सति सिंहपदादुक्तविधशाब्दबोधोपपत्तौ न किञ्चिद्बाधकमुत्पश्यामः । अत एव गुणादीनामुक्तविधकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादेव नाशाब्दत्वम् ।

द्वितीया तु यत्र रूपकादौ सत्यपि भेददर्शने सादृश्यमात्रेण सिंहनिष्ठं सिंहत्वक्रूरत्वादि देवदत्ते वक्तारोप्य सिंहशब्दं प्रयुङ्क्ते श्रोता तथैव प्रतिपद्यते तत्रानुभवसिद्धारोपापह्नवे प्रमाणाभावात् साक्षात्संबन्धेनैव स्वशक्यानिष्ठगुणवत्ता गौणी वृत्तिः । अत एव गुणपदं समवेतमात्रपरम्, सिंहत्वादेरप्यारोपाङ्गीकारात् । अत एवालङ्कारिकैः(१)"सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः । विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया" इत्यादावारोपेणैव गौणी समर्थिता । यद्यपि चेयं काव्यातिरिक्तेषु लोके वेदे वा बहुशो न दृश्यते तथापि काव्येष्वेव सम्भवन्त्याः निराकर्तुमशक्यत्वात् वेदेऽपि च(२)"योषा वाव गौतमाग्निः" इत्यादौ यत्र विधिसम्भवः तत्रारोपस्वीकारादुपन्यस्ता । वार्तिके तु प्राचुर्याभावादेवानुपन्यासः । न चैतावतैव सर्वत्रैवारोपप्रसङ्गः । सादृश्यमात्रविवक्षायामारोपकल्पने प्रमाणाभावात् । अतश्चोभयसाधारण्येन स्वशक्यसमवेतवत्ता गौणीवृत्तिः । तद्ज्ञानकार्यतावच्छेदकं स्वशक्यसमवेतप्रकारकदेवदत्तादिविशेष्यकशाब्दत्वम् । नचैवंविधेन गौणत्वेन वेदस्याप्रामाण्यापत्तिः । अर्थान्तरभानेऽपि शक्यार्थभानस्यात्यागात् । अतएवोक्तं—अजहत्स्वार्थास्सर्वाश्शब्दवृत्तय—इति ।

---

१ काव्यप्रका–उ. १०. श्लो ४२४　　२ छा. उ. ५–७–१०.

नचैवं यत्र शक्यार्थस्यैवाप्रसिद्धिः यथा खपुष्पादौ, तत्र तन्निष्ठगुणयोगाभावात्सिद्धान्तादौ गौणत्वानुपपत्तेः तल्लक्षणस्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । लतादौ प्रसिद्धपुष्पे खाधिकरणतामारोप्यारोपितखाधिकरणताकं पुष्पमेव मुख्यं समासार्थमङ्गीकृत्य तन्निष्ठगुणानामलीकत्वादीनां सिद्धान्तादौ सत्वेन गौणत्वोपपत्तेः । अतएव 'खपुष्पं नास्ति भूतले' इत्यादावारोपितखाधिकरणताकस्यैव समासार्थस्य प्रतिषेधः, अन्यथाऽप्रसक्तस्य प्रतिषेधानुपपत्तेः ।

अथ वा अस्तु भूतलादिवृत्तिपुष्पे(१)अप्रसक्तस्यैव खाधिकरणताकत्वस्य प्रतिषेधः नित्यानुवादरूपः, परन्तु भूतले पुष्पाभावदशायां भूतले खपुष्पं नास्तीति प्रयोगे आरोपाङ्गीकरणमेव शरणम्, खवृत्तित्वस्य भूतलवृत्तित्वस्य चैकेन नञा प्रतिषेधायोगात् । अस्तु वा तत्रापि तथा । सर्वथा खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यत्रारोपाङ्गीकरणेनैव मुख्यार्थसम्पादनमित्यदोषः ।

नचैवमुपमानस्योपपत्तावपि उपमेयस्य खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्येव प्रयोक्त्रा वादिनानभ्युपगमात् वस्तुन एवासत्यत्वे सति गुणयोगानुपपत्तेरुपमेयत्वानुपपत्तेर्गौणप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सिद्धान्तपदाभिधेयस्य निश्चयस्य वस्तुतस्तद्रूपविषयाभावेन भ्रमत्वेऽपि स्वरूपेण विद्यमानतया सत्वादुपमेयत्वोपपत्तेः ।

एवं बौद्धादिप्रयुक्तस्य खपुष्पमात्मेति वाक्यस्यापि तन्मते अहंप्रत्ययग्राह्यस्य स्वशरीरादेर्वस्तुनश्शरीराद्यभेदेऽपि शरीरादिभिन्नत्वेन परैरारोपितस्यात्मशब्दार्थत्वाद्धर्मारोपेऽपि धर्मिणः सद्रूपत्वेनोपमेयत्वोपपत्तिः । अनेनैव चात्मशब्दार्थेनात्मा नास्तीति बौद्धप्रयोगेऽपि प्रतियोगिप्रसिद्धिः सम्पादनीया । तस्मादुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि खपुष्पमात्मेति प्रयोगे उपपन्नत्वाद्गौणत्वोपपत्तेः स्वशक्यनिष्ठपदार्थत्वमेव गौणवृत्तिलक्षणं युक्तम् । गौ-

१ अप्रसिद्ध ।

णशब्दाभिधेयत्वञ्च गुणनिमित्तकवृत्तिसम्बन्धित्वात् शब्दार्थयोरुपपन्नम् । गौणत्वाख्ये हि गुणयोगे गुणा एव निमित्तम् । अत एव वार्तिका (१)'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता' इत्यत्र गुणैरिति निमित्तपरतृतीयाप्रयोगः । सिंहपदेन सिंहत्वजातिवाचिना लक्ष्यमाणायाः सिंहव्यक्तेः ये गुणाः तैर्योगाच्छब्दप्रवृत्तेर्गुणयोगः एव गौणीति वार्तिकार्थः ।

यत्तु वार्त्तिके निरारोपगौणीस्थले आरोपवाद्युक्तारोपनिराकरणार्थं न क्वाप्यारोपः स्वोत्प्रेक्षाप्रभवः 'खपुष्पं नास्ति, 'खपुष्पं भवत्सिद्धान्त' इत्यादावपि च नारोपः; किन्तु खपुष्पमिति समासः खे पुष्पं नास्तीति विग्रहानुसारादन्तर्गतनञर्थकस्सन्नभाववचनः, विग्रहे 'नास्ती'ति कथनं समासार्थविवरणार्थम् । समासोत्तरं च नास्तीति पदजातमनुवादमात्रम् । अतः खपुष्पशब्दस्यारोपं विनैवाभाववाचित्वावगमात् मुख्याभाववृत्त्यसत्यत्वादिगुणयोगेन सिद्धान्तादौ प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तत् निरारोपगौणीस्थले अप्रतीयमानारोपकल्पने प्रमाणाभावस्येव रूपकादौ सारोपगौणीस्थले प्रतीयमानारोपत्यागे प्रमाणाभावस्य तुल्यत्वात् आरोपनिराकरणायोगेन खपुष्पं नास्तीत्यत्र च नास्तीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः प्रतियोगिभानं विना केवलाभावभानस्याक्लृप्तस्यैव कल्पनीयत्वापत्तेः खपुष्पादिशब्दानामभाववाचित्वायोगेन कुसृष्टिकरत्वात् मौढिमात्रमारोपवादिप्रसरनिराकरणार्थमित्यवधेयम् । अत एव नास्तीत्यस्य सार्थक्ये बहुधायस्तम् । अत एव च पार्थसारथिमिश्रैः आरोपितखाधिकरणताकमेव पुष्पं खपुष्पशब्दार्थ इत्युक्तम् । तत्सिद्धं गौण्या वृत्त्या स्तुत्युपपत्तिरिति ।

यत्तु लक्षणया लक्षितलक्षणयैव वा सिंहपदात् देवदत्तबोधोपपत्तेर्नातिरिक्तगौणीवृत्तिस्वीकरणं युक्तमित्युक्तम्, तत् कस्यचिल्लक्षणादिना बोधोपपत्तावपि अन्यस्य कदाचित् गौण्यापि बोधोपप-

१ तं. वा. १-४-१३. पृ. ३१८.

त्तेरपास्तम् । कः पुनरनयोर्भेदः? येनैवमाश्रीयते इति चेत्? उच्यते—

स्ववाच्यसम्बन्धवत्वं लक्षणा, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धोऽस्ति तीरे। अतो गङ्गापदात्तीरबोधे लक्षणा वृत्तिः। तज्ज्ञानञ्च गङ्गापदात् शक्त्यैव प्रवाहबोधे जाते एकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन तत्सम्बन्धवत्ताबोध इत्येवंप्रकारेणैव। तत्कार्यतावच्छेदकञ्च तीरविशेष्यकगङ्गासम्बद्धतीरत्वप्रकारकशाब्दत्वम्। सर्वत्र हि गङ्गायां घोषः, सिंहो देवदत्त इत्यादौ उभयत्राप्युभयविधशाब्दबोधोऽनुभवसिद्धः। कदाचित् शक्यसम्बन्धः सम्बन्धत्वेन रूपेण भासमान एव प्रकारताघटकः यथा गङ्गासम्बन्धितीरे घोषः, सिंहसम्बन्धी देवदत्तः इति; कदाचिच्च स एव सम्बन्धः शक्यसम्बन्धत्वेन रूपेण नैव भासते, आपि तु तन्निष्ठसंयोगत्वादिना—गङ्गानिष्ठसंयोगवति तीरे घोषः, सिंहनिष्ठगुणसमानजातीयगुणवान् देवदत्तः—इति।

तदेवं तत्तत्प्रकारताभेदेन बोधे वैलक्षण्यात् कार्यवैलक्षण्यानुरोधेनापि कारणवैलण्यमावश्यकम्। तद्यत्र सम्बन्धिता साक्षात्परम्परासाधारण्येन प्रकारे प्रविष्टा गङ्गासम्बन्धिनि घोषः, गङ्गासम्बन्धितीरे वा घोषः, सिंहसम्बन्धी देवदत्त इति, तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति लक्षणापदाभिधेयः स्वशक्यसम्बन्धत्वेन ज्ञातः कारणम्। अतएवोक्तं (१)"अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते" इति। इदं हि नाविनाभावसम्बन्धेनैव लक्षणेत्येवंपरम्। सम्बन्धान्तरेणापि तस्याः दृश्यमानत्वात्। आपि तु यस्मिन् बोधे यत्सम्बन्धित्वं प्रकारतया अविनाभूतं तस्मिन् बोधे या शब्दस्य वृत्तिः सा लक्षणेत्येवंपरम्। अतएव सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहसम्बन्धी देवदत्त इत्येवं यदा बोधः तदा लक्षितलक्षणेत्यापि द्रष्टव्यम्। यत्र तु स एव सम्बन्धो न सम्बन्धत्वेन रूपेण भासते आपि तु तन्निष्ठगुणवत्ता-

१ तं. वा. १-४-१३. पृ. ३१८.

दिना भासमान एव तीरदेवदत्तादिविशेष्यकबोधे प्रकारीभवति तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति गौणीपदाभिधेयस्य शक्यनिष्ठगुणवत्ता तत्त्वेन ज्ञाता कारणम् ।

नचैवं येन तीरत्वमात्रप्रकारकबोधः तादृशस्थले वृत्तिद्वयस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वाभावाच्चतुर्थवृत्तिस्वीकारापत्तिः । तीरत्वमात्रप्रकारकबोधस्यानुभवपथमनारूढस्यालीकत्वात् । अन्यथा समुद्रतीरे नद्यन्तरतीरे वेति संशयापत्तेः । तत्सिद्धो लक्षणागौण्योर्भेदः ।

अत एव सहचरणादीन्यक्षपादप्रभृतिभिर्लक्षणानिमित्तान्युक्तानि । जैमिनिना तु तत्सिध्यादीनि गौणीनिमित्तानीति विवेकोऽपि सङ्गच्छते । सिंहानिष्ठगुणानां हि देवदत्तसम्बन्धेऽस्ति निमित्तत्वम् । अतः स्वशक्यनिष्ठगुणवत्वलक्षणस्य गौणत्वस्य लोके वेदे च सम्भवाद्युक्ता यजमानपदेन गौण्या वृत्त्या प्रस्तरस्तुतिः । अस्ति हि यजमाननिष्ठकार्यसमानजातीयकार्यकारित्वं प्रस्तरैककपालयोः, तयोरपि यागजनकत्वाविशेषेण यागाख्यकार्यनिरूपितत्वरूपैकधर्मयोगेन भिन्नयजमानप्रस्तरनिष्ठयोः कारणत्वयोः साजात्यात् । अत एव तस्य मुख्यार्थस्य सिद्धिः कार्यं परम्परासम्बन्धेन गुणाश्रयो गौणीवृत्तिनिमित्तमिति सूत्रार्थः ।

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां प्रथमं) त्रयोदशं
तत्सिद्ध्यधिकरणम् ॥

अथ (द्वितीयं) चतुर्दशं जात्यधिकरणम् (१४) ॥

सू—जातिः ॥ १—४—२४. ॥

"आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यादौ मुख्याष्टाकपालकार्यत्वेन श्रुतस्य ब्रह्मवर्चसादेः परम्परासम्बन्धेन

द्वादशकपालावयवभूताष्टाकपालादिकार्यत्वदर्शनात् तत्सिद्धिपदेनैवा-ष्टाकपालादिशब्दानां गुणप्रवृत्तिनिमित्तकथनात् गौणत्वे समाहितेऽपि तत्सिद्धिरूपनिमित्तविरहेऽपि लोके निमित्तान्तरेण गौणीदर्शनात् कथं तत्सिद्धिर्गौणी निमित्तमित्याशङ्क्य न (१)तत्सिद्धिरेव गौणीनिमित्तम्, अपि तु जात्यादीन्यपि। अतः यत्किञ्चिन्निमित्तान्तरं तदेतेष्वेव षट्स्वन्तर्भाव्यमित्यभिधानार्थमयं सूत्रैकदेशः।

तदत्र "अग्निर्वै ब्राह्मण" इत्यादौ पूर्ववदेव नामधेयत्वगुणविधित्वे आशङ्क्य ब्राह्मणकार्यस्य त्यागादेरग्निना कर्तुमशक्यत्वात् गुणविधित्वानुपपत्तेः विध्यन्तरैकवाक्यतानुरोधेनाग्निशब्देन गौण्या वृत्त्या ब्राह्मणस्तुतिरिति तथैव सिद्धान्तयितव्यम्। गुणवृत्तिनिमित्तकथनार्थं तु जातिशब्दः। जातिर्जननं एकप्रभवत्वमित्यर्थः। अग्निब्राह्मणयोर्हि "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः" इत्येतद्वाक्यशेषे "प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति, स मुखतः त्रिवृतं निरमिमीत, तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत, गायत्री च्छन्दः, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां" इत्यादिना एकप्रजापतिमुखप्रभवत्वं सङ्कीर्त्तितम्।

यद्यपि चार्थवादस्यान्यपरत्वादस्मन्मतेऽग्निब्राह्मणयोः सृष्ट्यादिकालेऽपि एकमुखप्रभवत्वे प्रमाणाभावः। अतश्च शक्यतावच्छेदकवत् गौणतावच्छेदकस्यापि वस्तुत एव (२)विशिष्टवृत्तित्वनियमान्नैतस्य गौणत्वनिमित्तता युज्यते, तथापि अर्थवादोपात्तैकमुखप्रभवत्वालम्बनभूतस्याग्नेयमष्टाकपालमिति प्रकृतैकविशिष्टविधिप्रसूतविशेषणविधिकत्वस्य वस्तुत एव सत्त्वात् गौणीनिमित्तत्वोपपत्तिः।

यत्तु भाष्यकारेणैतद्विधिशेषभूत एवा(३)"ग्नेयो वै ब्राह्मण" इति वाक्ये अर्थवादत्वसिद्धान्तमुपपाद्य तदालम्बनार्थं गौणत्वमाग्नेयशब्दस्योक्तम्, तत् आग्नेयशब्दस्य सूक्तहविस्समभिव्याहाराभावेन

१ तत्सिद्धेरेव गौणीनिमित्तता। २ विशेष्य. ३ तै. सं. २-३-३-३.

देवतातद्धितत्वानुपपत्तावपि(१)"तस्येद" मित्यनेन प्रकृते सम्बन्धमात्रेऽपि 'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्य' इति स्मृत्या तद्धितविधानादुक्तविधया चाग्निब्राह्मणयोस्सम्बन्धसत्वादाग्नेयशब्दस्य मुख्यवृत्त्यैव ब्राह्मणपदसमभिव्याहारोपपत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावादुपेक्षितं वार्त्तिककृता ।

न च सम्बन्धसामान्ये तद्धितोत्पत्तावपि सम्बन्धसामान्यस्य विशेषापेक्षायां विधिबलाद्देवतात्वविशेषणस्यैव प्रतीतेः तस्य च सूक्तहविस्समभिव्याहारं विनानुपपत्ते र्मुख्यत्वायोग इति वाच्यम् । "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतये" त्यादौ सूक्तहविस्समभिव्याहाराभावेऽपि सम्बन्धमात्रे तद्धितमङ्गीकृत्य विशेषापेक्षायां प्रमाणान्तरावगतदेवतात्वविशेषग्रहस्य बहुशो दृष्टत्वात् ।

सूत्रं तु पूर्ववदेव तस्य मुख्यार्थस्य जातिर्जननमेव परम्परासम्बन्धेन गुणाश्रयो गौणीनिमित्तमिति व्याख्येयम् ।

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां द्वितीयं) चतुर्दशं जात्यधिकरणम् ।

अथ (तृतीयं) पञ्चदशं सारूप्याधिकरणम् (१५) ॥

सू—सारूप्यम् ॥ १—४—२५. ॥

'आदित्यो यूपः' 'यजमानो यूपः' इत्यादौ पूर्ववदेव नामधेयत्वगुणविधित्वे आशङ्क्य यूपकार्ये पशुनियोजनादौ अनपक्रमणसाधनत्वेनादित्यविधेरशक्यत्वात् आदित्यपदस्य दारुमयादित्यप्रतिकृतिपरत्वे विधौ गुणवृत्त्यङ्गीकारापत्तेः यूपकार्ये यजमानविधावपि च कार्यापत्त्योत्तरवेदिप्राग्देशनिखननस्यापि प्राप्तस्य यजमानपदार्थेन दक्षिणदेशावस्थानेन बाधापत्तेः अबाधसम्भवे च

१. पा. सू. ४-३-१२०.

बाधायोगात् गुणविधित्वायोगः प्रसाधनीयः ।

यत्त्वत्र न्यायसुधायां प्राग्देशनिखननस्य पशुधारणस्य च पशुनिरोधार्थत्वेन यूपकार्यान्तःपाताद्यजमानेऽपि प्राप्ते दक्षिणदेशावस्थानरूपस्वपदार्थकरणविरोधप्रसङ्ग इत्युक्तम्, तत् (१)"यूपं मिनोती"ति वाक्येन निखननस्य पशुधारणस्य च यूपधर्मत्वप्रतीतेः यूपकार्यान्तःपातायोगात् । अन्यथा परिधावपि निखननापत्तेः । यूपकार्यान्तःपाते वा अतिदेशप्राप्तदक्षिणदेशावस्थानस्य वाचनिकेन यूपकार्यसम्बन्धेन(२) "यो होता सोऽध्वर्यु"रितिवत् बाधापत्तेरुपेक्षितम् । अतश्च निखननस्य यूपधर्मस्यापि कार्यापत्त्या प्राप्तस्य याजमानकार्येण दक्षिणदेशावस्थानेनापि बाधापत्तेः अबाधसम्भवे च बाधायोगात् (३)"यूपमुच्छ्रयती" ति विध्येकवाक्यताभङ्गापत्तेश्च गुणवृत्त्या यूपस्तुतिरेवायम् । सारूप्यरूपनिमित्तार्थान्तरकथनार्थन्तु सारूप्यशब्दः ।

ननु—सर्वत्रैव तत्सिध्यादौ समानजातीयाख्यस्य सारूप्यस्य सत्त्वान्न तस्य निमित्तान्तरत्वमिति चेत्—न, तत्सिध्यादौ सारूप्यस्य सम्बन्धविधया कार्यकोटौ कारणकोटौ वा प्रवेशेऽपि तत्कार्यस्यैव स्वसमानजातीयकार्यकारितासम्बन्धेन प्रकारताख्यनिमित्तताववगमान्न सारूप्यस्य प्रकारताख्यनिमित्तत्वम् । इह तु आदित्ययजमानाभ्यां यूपे अञ्जनोच्छ्रयणजन्यतेजस्वित्वोर्ध्वत्वरूपसादृश्यस्य चाक्षुषस्य झटिति प्रतीतिसम्भवेन कारणतावच्छेदके कार्यतावच्छेदके वा प्रकारतया प्रविष्टत्वान्निमित्तत्वोपपत्तिः ।

तथा च यत्र सारूप्यसम्बन्धेन मुख्यनिष्ठाः तत्सिध्यादय एव गुणाः प्रकारा भवन्ति तत्र तत्सिध्यादीनि पञ्च निमित्तानि, यत्र तु सादृश्यमपि प्रकारीभवति तत्र सारूप्यं निमित्तम् । अतश्चोभयसाधारण्येन यस्मिन् देवदत्तविशेष्यके शाब्दबोधे सिंहनिष्ठगुणाः प्र-

१ श. ब्रा. ३-७-१-१५. २ आप. श्रौ. २३-११-१२. ३ श. ब्रा. ३-७-१-१४.

कारतायां प्रविष्टाः तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति साक्षात्परम्परासाधारण्येन भिन्नपदशक्यवृत्तिगुणवत्ताज्ञानं कारणमिति नियमकल्पनात् सारूप्यस्य गौणीवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तिः । एतदभिप्रायेणोक्तं चक्षुर्ग्राह्यसादृश्यविवक्षया पृथगुपादानमिति न चक्षुर्ग्राह्यत्वमेव पृथगुपादानप्रयोजकम् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादौ बाहुल्यादीनामपि चक्षुर्ग्राह्यत्वेन तदपेक्षया पृथगुपादानानुपपत्तेः । तस्मात् सारूप्यस्य प्रकारतया भानादेव पृथगुपादानमिति द्रष्टव्यम् । अत एव भाष्यादौ सारूप्यादिति तन्निमित्तपञ्चम्यध्याहृता ।

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां तृतीयं) पञ्चदशं सारूप्याधिकरणम् ॥

अथ (चतुर्थं) षोडशं प्रशंसाधिकरणम् (१६) ॥

सू—प्रशंसा ॥ १—४—२६. ॥

(१)"अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा" (२)"अयज्ञो वा एष योऽसामा" (३)असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमम्" इत्यादौ गवाश्वव्यतिरिक्तानामपशुशब्दो नामधेयमिति सम्भवमात्रेणाशङ्क्य गवाश्वव्यतिरिक्तानामजादीनां पशुपदवाच्यत्वादेवापशुसंज्ञकत्वानुपपत्तेर्घटादीनामपशुपदवाच्यत्वस्य प्रमाणान्तरेणैव सिद्धेस्संज्ञान्तरवैयर्थ्यापत्तेर्नञ्समासान्तर्गतं पशुपदं पशुकार्यलक्षकमङ्गीकृत्य नञा गवाश्वभिन्नानां अजादीनां पशुकार्ये पर्युदासः क्रियते । गवाश्वव्यतिरिक्ताजादिभिन्नेन पशुकार्यमग्नीषोमीययागादि कुर्यादिति ।

अथ वा अजादीनां विहितत्वेन विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् दूरस्थैकवाक्यताकल्पनक्लेशापत्तेश्च प्रतिषेध एवायम् । अतो विधायकमे-

१. तै. सं. ५-२-९-४. २ तै. सं. १-५-७-१. ३ तै. सं. ७-४-२-३.

वेति प्राप्ते—

अजादीनां तत्र तत्र विहितत्वेन निषेधकल्पनानुपपत्तेः कल्प्यनिषेधेन च क्लृप्तविधेः पाक्षिकत्वापादनस्य कथमप्यशक्यत्वात(१) "अमेध्या वै माषा" इतिवत् प्रतिनिधिनिषेधकत्वस्य च (२)पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधाति पश्चात् प्राचीनमृषभस्ये" ति प्रकृतविध्येकवाक्यताभङ्गापादकत्वेन कल्पयितुमशक्यत्वात् साक्षात्पशुत्वादीनाञ्च प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात गौण्या वृत्त्या पूर्ववत् गवाश्वप्रशंसैवेयम् । प्रशंसाख्यनिमित्तान्तरकथनार्थस्तु प्रशंसाशब्दः । तथा हि—

नञ्समासान्तमपशुपदं गवाश्वविध्येकवाक्यतानुरोधादर्थवादेऽपि च 'पशवो गोअश्वा' इति सामानाधिकरण्यादेकसम्बन्धिज्ञानेनापरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन गवाश्वगतप्राशस्त्याभावोपस्थापकम् । अतोऽर्थाद्गवाश्वगतप्राशस्त्यावगमादजादीनां निन्दावगम्यते । सा च नहिनिन्दान्यायेन विधेयगवाश्वस्तुत्युर्था । अत्र चापशुशब्दस्य पशुभिन्नघटादिवचनस्य स्वशक्यघटनिष्ठगवाश्वगतप्राशस्त्याभावरूपगुणयोगादजादौ गौणत्वम् । अतश्च प्रशंसाभावस्य गुणत्वे प्रतियोगिविधया प्रशंसाया अपि प्रकारतायां प्रविष्टत्वान्निमित्तत्वोपपत्तिः ।

यत्तु न्यायसुधादौ पशुपदं गवाश्वगतप्राशस्त्यपरमङ्गीकृत्य नञा तदभाव अजादौ प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तद्यदि एकसम्बन्धिदर्शनन्यायेन गवाश्वगतप्राशस्त्योपस्थितिरभिप्रेता ततोऽशाब्दत्वात तस्य शाब्देन नञर्थेनान्वयानुपपत्तिः । अथ लक्षणया, ततस्तयैव निर्वाहाद्गौणीवृत्त्युपपादनानुपपत्तिरित्युपेक्षणीयम् । अतः पूर्वोक्तविधया अपशुपदं स्वार्थोपस्थापनद्वारा गवाश्वगतप्राशस्त्याभावरूपं स्वशक्यनिष्ठगुणमुपस्थापयतीति तद्योगादजादौ गौणी ।

एव "अयज्ञो वा एषः" इत्यादौ यद्यपि पशवो गोऽश्वा इति-

१ तै. सं. ५-१-७-१. २ तै. सं. ५-२-९-४.

वन्नार्थवादे सामानाधिकरण्यम्, तथापि क्रतोः सामच्छन्दोमत्वतो विध्येकवाक्यतानुरोधेनोपस्थितस्य सामच्छन्दोमत्वक्रतुगतप्राशस्त्याभावरूपस्य गुणस्यायज्ञादिपदशक्यघटादिनिष्ठस्य योगादयज्ञादिपदं स्वतो यज्ञरूपेष्वपि दर्शपूर्णमासादिषु गौणम् । नचैवं गवाश्वगतप्राशस्त्यस्य प्रतियोगिविधया पूर्वमेवोपस्थितौ पुनरजादिपदोन्नीतगवाश्वस्तुतिवैयर्थ्यम् । गवाश्वगतप्राशस्त्यस्यानन्यनिष्ठत्वख्यापनेनातिशयद्योतनार्थत्वात् । अतश्च फलीभूते प्राशस्त्येऽतिशयं द्योतयितुं क्रियमाणायां अजादिनिन्दायां गवाश्वगतं प्राशस्त्यमपशुशब्दस्याजादौ गौणवृत्तेर्निमित्तमिति सिद्धम् ॥

इति (तात्सिद्धिपेटिकायां चतुर्थं) षोडशं प्रशंसाधिकरणम् ।

अथ (पञ्चमं) सप्तदशं भूमाधिकरणम् (१७) ॥

सू—भूमा ॥ १—४—२७. ॥

(१)"स्रष्टीरुपदधाती"त्यत्र स्रष्टिपदं स्रष्टिलिङ्गकमन्त्रमात्रपरम्? उत गौण्या वृत्त्या स्रष्ट्यस्रष्टिसमुदायपरम्? इति विचारः । गुणवृत्तिनिमित्तकथनार्थत्वाच्च पूर्ववदेव सङ्गतित्रयम् । तत्र न तावदयमर्थवादः, येनानुवादत्वात् गुणवृत्त्यङ्गीकरणमपि युज्येत । आख्यातप्रत्ययश्रवणात् विध्यन्तरैकवाक्यताभावाच्च अयं विधिः । तत्रापि तु नोपधानं विधीयते । तस्यानुपधीयमानाभिरिष्टकाभिश्चयनस्य कर्तुमशक्यत्वेन 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इति विध्यन्यथानुपपत्त्यैव स्वरूपेणेष्टकासम्बन्धित्वेन च प्राप्तत्वात्, गुणसंक्रान्तविधिशक्तित्वाच्च । अतः उपधानानुवादेन स्रष्टिपदार्थो विधीयते । सोऽपि च नेष्टकारूपः । (२)त-

१ तै. सं. ५-३-४-७.　　२ पा. सू. ४-४-१२५.

द्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः" इति स्मृत्या सृष्टिलिङ्गकमन्त्रोपधेयेष्टकासु गम्यमानासु मतुपः लोपविधानात् सृष्टिशब्दोऽयं सृष्टिपदघटितमन्त्रोपधेयेष्टकाविशेषपरः ।

वस्तुतस्तु अनेन सूत्रेण मतुप्लोपकरणे सन्नियोगशिष्टचशब्दविहितयत्प्रत्ययस्यापि करणापत्तेः (१)"ऋतव्या उपदधाती"तिवत् सृष्ट्या इति रूपापत्तिः। अतः दृष्टानुविधिरित्येवं मतुब्विधेरेवानित्यतां प्रकल्प्य मतुबन्तप्रातिपदिकत्वाभावादेव च यत्प्रत्ययमतुब्लोपयोः प्रसक्त्यभावात् स्त्रीलिङ्गाद्यनुरोधेन सृष्टिपदेनैव सृष्टिमन्मन्त्रोपधेयेष्टकाविशेषाणां लक्षणयाऽभिधानम्, अतश्चेष्टकाविशेषाणां सृष्टिपदाभिधेयत्वेऽपि का सामिष्टकानां सृष्टिमन्त्रैरुपधानामिति विशेषानवगमादिष्टकासामान्यस्य चेष्टकाविधिनैवोपधानसम्बन्धप्राप्तौ तद्विशेषस्य सुतरां उपधानसम्बन्धप्राप्तेर्विधानायोगात्, इष्टकाविशेषाणामुपधानाङ्गत्वे सृष्टीरिति द्वितीयानुपपत्तेश्च । द्वितीयाबलादेवेष्टकाविशेषोद्देशेनोपधानविधिस्तु विशेषानवगमादेव निराकर्तव्यः। अतः पारिशेष्यात् "(२)तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यते"त्यादिसृजिधातुयुक्तसृष्टिलिङ्गकमन्त्रविधिरेवासत्यपि द्वितीयासंयोगे "ऐन्द्रवायवं गृह्णाती"तिवन्नानुपपन्नः। न च मन्त्राणामपि लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तेर्विध्यानर्थक्यम् । लिङ्गप्रकरणकल्प्यविनियोगात्पूर्वमेव प्रत्यक्षवचनेन सृष्टिमन्त्रविधानोपपत्तेः । तत्प्रयोजनञ्चासृष्टिलिङ्गकमन्त्रान्तरपरिसंख्या । न चैवं त्रैदोष्यम्, अप्राप्तपरिसंख्याङ्गीकारात् ।

न चासृष्टिलिङ्गकमन्त्रान्तरवैयर्थ्यम् । मन्त्रान्तराणामुपधानैकान्तिकलिङ्गाभावेन साधारणलिङ्गत्वादिष्टकाग्रहणादिष्वपि चयनाविध्याक्षिप्तेषु विनियोगेनार्थवत्त्वात् ।

अथ वा मन्त्रान्तराणां सत्यप्युपधानैकान्तिकलिङ्गे(३)"यां काञ्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात् तां मध्यमायां चितावुपदध्यात्"

१ तै. सं. ५-४-२-१. २ तै. सं.४-३-१०-१. ३ श. ब्रा. ८-७-२-१८.

इत्यादिवचनेनाभिपूर्वस्य जानातेः प्रत्यक्षज्ञानवाचित्वात् प्रत्यक्षब्राह्मणविहितानां इष्टकानां मध्यमचितावेवोपधानस्य नियतत्वेन लिङ्गविनियुक्तानां असति मध्यमचित्यवान्तरप्रकरणे महाप्रकरणेन लोकंपृणावत् सर्वचितिषु निवेशोपपत्तेः नानर्थक्यम्। अत एव स्तृष्टिमन्त्रविधानस्यैतदपि प्रयोजनं यदुक्तवचनेन मध्यमचितिमात्रसम्बन्धः। अन्यथा लिङ्गविनियुक्तानां मध्यमचित्यन्तरेऽपि निवेशस्स्यात्। न तु मध्यमायामेव। अतः मध्यमचितिमात्रसम्बन्धार्थं मन्त्रविधिर्नायुक्तः।

न च मन्त्राणां प्रत्यक्षब्राह्मणविनियोगेऽपि तदुपधेयेष्टकाविशेषाणामविधानस्य तुल्यत्वेन कथं मध्यमचितिसम्बन्धोपपत्तिः, इष्टकावाचिश्रुतशब्दविनियुक्तमन्त्रोपधेयेष्टकात्वेनैवेष्टकानां ब्राह्मणवत्त्वाभ्युपगमात्। अत एव "यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति" "परिचिदसि तया देवतया" "लोकं पृण च्छिद्रं पृण" इत्यत्रेतिकरणविनियुक्तमन्त्रोपधेयेष्टकायाः न ब्राह्मणवत्त्वमिति पञ्चमे वक्ष्यते। स्तृष्टिमन्त्राणान्तु तादृक्शब्दविनियुक्तत्वेन तदुपधेयेष्टकानां ब्राह्मणवत्त्वोपपत्तेः युक्तं स्तृष्टिमन्त्रविधिप्रयोजनत्वं मध्यमचितिसम्बन्धश्च।

किञ्च यथैव स्तृष्टिमन्त्रविधेर्गृहमेधीयाज्यभागन्यायेन मन्त्रान्तररूपशेषपरिसंख्याफलकत्वं तथैव स्तृष्टिमन्त्राणां साधारणलिङ्गत्वादिष्टकाग्रहणादौ तदुपधाने चाविशेषात् प्राप्तानां गर्दभाभिधानीन्यायेन ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्याफलकत्वमपि न विरुध्यते।

किञ्च यत्र भूतेष्टकावज्रिण्यादौ तन्मन्त्राणामुपानुवाक्याकाण्डाधीतत्वेन सति सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणे लिङ्गमात्रेण विनियोगायोगादसम्भवत्प्राप्तिकता तत्रैषामप्राप्तप्रापणमेव विधेः फलमिति सर्वथा गुणसङ्क्रान्तशक्तिना तेन विधिना मन्त्रविधानमेव युक्तम्। एवञ्च स्तृष्टिपदस्य विधायकत्वे सिद्धे तेन गौण्या वृत्त्याऽस्तृष्टिमन्त्रप्रतिपादनं विधौ गौणत्वस्वीकरणञ्चात्यन्तमेवान्याय्यम्।

नचैवमौपानुवाक्यकाण्डाधीतानामेकानुवाकगतानां मन्त्राणां

मध्ये केषांचित्तल्लिङ्गानां विनियोगेऽप्यन्येषामतल्लिङ्गानामानर्थक्यापत्तिः; तेषाञ्चयनाङ्गत्वबोधकप्रमाणाभावेऽपि वाचस्तोमादौ सर्वयजुर्मन्त्रविनियोगेन सार्थकत्वोपपत्तेः । अतः स्पृष्टिपदं नास्पृष्टिपरमिति प्राप्ते--

भाष्यकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम्--उभयोस्सम्भवत्प्राप्तिकत्वेन भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैवाक्षेपतः पूर्वप्रवृत्त्या विधेयत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तत्प्रयोजनञ्चेष्टकासंस्कारकत्वसिद्धिः । अन्यथा हि "इष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति विध्यन्तर्गतचयनसाधनतानिर्वाहार्थं अवान्तरव्यापारतयाऽऽक्षिप्तस्योपधानस्येष्टकासाध्यत्वावगमेनेष्टकासंस्कारकत्वाप्रतीतेः । तत्फलमपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात्प्रतीष्टकमुपधानावृत्तिसिद्धिः । अन्यथा कदाचित्समुदितेष्टकोपधानेनापि चयननिष्पत्तेर्जायमानत्वेन प्रतीष्टकमुपधानप्राप्तेः । यदि तु प्रधानभेदेऽपि प्रयोगविध्यन्तर्गतसाहित्यनिर्वाहार्थं यथाशक्ति पात्राभिमर्शनादिवत्समुदितोपधानमेव युक्तमित्याशक्यते तदा इष्टकासंस्कारविधिफलं तत्स्वरूपे आनर्थक्याच्चयनाङ्गतासिद्धिः । अन्यथा(१)ग्निनाक्षेपलभ्यस्योपधानस्य कृष्यादिवत् विध्यकल्पकत्वेनाविहितत्वात् विधानघटितस्याङ्गत्वस्यावगतेः । तत्फलं चाङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वसिद्धिः । अन्यथा हि अन्यकृतेनाप्युपधानेनाध्वर्युकर्तृकचयनोपपत्तेः न नियमेनैककर्तृकतासिद्धिः । नह्यवान्तरव्यापारस्य कार्येण सह समानकर्तृत्वं नियतम्, सन्धुक्षणाद्यवान्तरव्यापारस्यान्यकर्तृकत्वेऽपि काष्ठजन्ये पाके देवदत्तेन पाकः कृत इत्यादिव्यवहारविषयत्वदर्शनात् । अतश्चयनसमानकर्तृकत्वसिद्धिरेवोपधानविधेः प्रयोजनम् ।

यत्तु प्रथनादिविधिवदाध्वर्यवसमाख्याविषयतालाभेनाध्वर्युकर्तृकतैवोपधानविधिप्रयोजनमित्युक्तं मूले, तदसत्यपि साक्षादुपधानस्याध्वर्यवसमाख्याविषयतालम्बने चयनसमानकर्तृकत्वबलादेवाध्वर्यु-

१ नियता.

कर्तृकत्वप्राप्तेः फलत्वायोगात् प्रथने च यजमानकर्तृकत्यागसमानकर्तृकत्वबाधेन समाख्यायाः अध्वर्युकर्तृकत्वविध्युपपत्तेः फलत्वसम्भवेन वैषम्यादुपेक्षितम् । अतः प्रयोजनवत्त्वादुपधानमेवाप्राप्तात्वस्थं विधीयते इष्टकोद्देशेन । मन्त्राः पुनः प्रथनमन्त्रवत्सन्निधानसहकृतालिङ्गादुपधानसम्बन्धितया प्राप्ताः अनूद्यन्ते स्तृष्टिपदेन । तत्रापि च यथैव स्तृष्टिमन्त्राः अनूद्यन्ते तथैव सन्निधानावगताङ्गत्वबाधायोगादस्तृष्टिमन्त्रा अपि । अत एव 'स्तृष्टीरुपदधाती'त्युपक्रम्याद्यमन्त्रप्रभृति सप्तदशमन्त्रोपधानसंस्कार्याणां इष्टकानां प्रत्येकं स्तुतिं कृत्वा "यत्सप्तदशेष्टका उपदधाती"त्युपसंहारात् स्तृष्टिपदस्य स्तृष्टिमन्त्रपरत्ववत् आद्यचतुर्दशसप्तदशरूपास्तृष्टिमन्त्रपरत्वमप्यवगम्यते गौण्या वृत्त्या ।

नचैवमुपक्रमस्थेऽसन्दिग्धे विध्युद्देशे उपसंहारस्थार्थवादानुरोधेन जघन्यवृत्त्याश्रयणानुपपत्तिः । उपसंहारार्थवादेऽवापि बहुष्वानर्थक्यात् जघन्यवृत्त्याश्रयणापेक्षया उपक्रमस्थेऽपि त्रिधावेकस्मिन् तदङ्गीकारस्य श्येनपद इवोचितत्वात । अत एव मन्त्रकाण्डपठितानां मन्त्राणां मध्ये "स्तृष्टीरुपदधाती"त्यनेन सार्थवादेन सप्तदशानां विनियोगं उक्त्वा अष्टादशप्रभृति व्युष्टिसंज्ञकानामग्रे विनियोगः उक्तः। अतश्च स्तृष्टिपदं अजहत्स्वार्थवृत्त्या स्तृष्टयस्तृष्टिसमुदायिपरं स्तृष्टिनिष्ठबाहुल्यैः समानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वगुणयोगेन। अस्ति हि स्तृष्टिषु बाहुल्यं स्तृष्ट्यादिघटितश्च समुदायः साहित्यापरपर्यायो धर्मः सप्तदशानां मन्त्राणां यत्सप्तदशेत्यादिना एकाभिधानावगतः । अतश्च तादृशसमुदायाश्रयत्वसम्बन्धेन स्तृष्टिपदं सप्तदशमन्त्रेषु गौणम् ।

न च स्तृष्टिमन्त्राणां शक्त्यैव भानोपपत्तेः गौणत्वकल्पनानुपपत्तिः। तथाङ्गीकारे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः। अतश्चार्थवादानुरोधेन स्वार्थमात्रपर्यवसाने बाधिते उक्तगुणयोगेनास्तृष्टिमन्त्रपरत्ववदर्थवादानुरोधादेव तथैव गुणवृत्त्या स्तृष्टिपरत्वमपि न विरुध्यते ।

केचित्तु न्यायसुधास्वारस्येन स्तृष्टिपदं अस्तृष्टिमत्याबनार्थमेव

गौण्या प्रवृत्तं गौण्यवच्छेदकस्य शक्येष्वपि सत्वात् तानपि प्रतिपादयति, यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षती' यत्र व्रीहिपदं स्वशक्यनिष्ठापूर्वसाधनत्वमेवानर्थक्यपरिहारार्थं लक्षयितुं प्रवृत्तमपि लक्ष्यतावच्छेदकसंग्रहादेव व्रीहिवत् यवानपि प्रतिपादयतीत्याहुः ; तन्न, अर्थवादानुपपत्तेस्समानत्वेनास्पृष्टिबोधार्थवत् स्पृष्टिबोधार्थमपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ।

अन्ये तु पार्थसारथिमिश्रस्वारस्येन स्पृष्टयस्पृष्टिसमुदाय एव बाहुल्याख्यगुणयोगेन स्पृष्टिपदं गौणम्। न च समुदायस्योपधानसंस्कारकत्वानुपपत्तिः । स्वाश्रयसमुदायिद्वारा तदुपपत्तेरित्याहुः ; तदपि न, समुदायविधौ सर्वमन्त्रपाठोत्तरं सकृदुपधानापत्तेः । समुदायविधाने हि तेषां प्रत्येकसाधनतानिर्वाहार्थं प्रत्येकमेवोपधानं स्यात् । एवं सत्यपि यद्यत्रेष्टकाबाहुल्यं न स्यात् ततः "तां चतुर्भिरभ्रिमादत्त" इतिवत् स्यात् सकृदुपधानम् । अस्ति तु तत् । अतस्समुदायिविधानपक्षे प्रत्येकोपधानासिद्धिः । समुदायविधौ तु सत्यपि तस्य स्वाश्रयद्वारा उपधानप्रकाशकत्वे एककरणतानिर्वाहार्थं सूक्तादिवत्सकृदुपधानापत्तिः ।

न च वार्त्तिककारमते समुदायस्य विधेयत्वात्तदापत्तावपि भाष्यमते सन्निधानप्राप्तानुवादत्वान्नैतद्दोषापत्तिरिति वाच्यम् । सन्निधानेन प्रत्येकमेव साधनत्वावगतेः तन्मते समुदायसाधनत्वानुवादस्यैवायोगात् । अतस्तल्लिङ्गातल्लिङ्गेषु भूयस्त्वनिमित्तः शब्दप्रयोग इति वार्तिकस्वारस्यात् सप्तदशसमुदायिष्वेव गौणीति युक्तमुत्पश्यामः ।

तत्सिद्धं सन्निधानप्राप्तसप्तदशमन्त्रानुवादमात्रं स्पृष्टिशब्दः । तत्प्रयोजनं तु प्रथनार्थवादवत् "यथास्पृष्टमेवावरुन्धे" इत्यस्यार्थवादस्यालम्बनं, उपधानस्तुतिरेव वेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

वार्त्तिककारस्तु नोपधानमात्रविधिः । तथा सति "प्राणभृत उपदधाती" त्यनेकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः। नचाभ्यासाद्भेदावगतेर्नवैयर्थ्यम् । सकृत् विहितस्यापि चयनसमानकर्तृकत्वलाभेन भेदबोधवै-

य्यर्थ्यात् । अतः पूर्वपक्षोक्तरीत्या सृष्टिपदं मन्त्रविधायकमेव । तत्प्रयोजनञ्च मन्त्रान्तरपरिसंख्या । भाष्योक्तरीत्यैव सृष्टिपदस्य सृष्ट्यसृष्टिसमुदायरूपसप्तदशमन्त्रपरत्वात् । नचैवं विधौ गौणत्वापत्तिः । 'श्येनचितं चिन्वीते'त्यादिवदगत्या विधावपि तदङ्गीकारात् । किन्तु मध्यमचितिसम्बन्धः ग्रहणादिकार्यान्तरपरिसंख्या वेति पूर्वपक्षयुक्तमेवानुसन्धेयम् । उपधानन्तु अर्थप्राप्तमेवानूद्यत इति न्यायसुधाकृता व्याख्यातम् ।

वस्तुतस्तु तस्य कर्मत्वेन तावन्नैवानुवादस्सम्भवति; इष्टकानां द्वितीयया कर्मत्वावगमात् । अतो द्वितीयावगतेष्टकाकर्मत्वनिर्वाहार्थं उपधानस्य करणत्वं वाच्यम् । अतश्चार्थाक्षेपोत्तरमेतद्वाक्यप्रवृत्तौ प्रमाणाभावेनानुवादासम्भवादुपधानस्यापि विधानमङ्गीकर्तव्यम् । तत्प्रयोजनञ्च भाष्योक्तरीत्या चयनसमानकर्तृकत्वादिसिद्धिः।अन्यथा ह्यवान्तरव्यापाररूपोपधानानुवादेन मन्त्रविधौ समन्त्रकस्याप्युपधानस्यान्यकर्तृकत्वप्रसङ्गे सति चयनसमानकर्तृकत्वासिद्धेः । अतो मन्त्रविशिष्टोपधानमेवेष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधीयते । आवश्यकश्चैवंविधिप्रकाराङ्गीकरणं अनारभ्याधीते भूतेष्टकाचित्रिणीवज्रिण्यादौ । तत्र न हि तावदुपधानमात्रविधिः । तन्मन्त्राणां सन्निधिपाठेन प्राप्तिसम्भवेऽपि अनेकोपधानविधिवैय्यर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । नापि दूरस्थचयनविध्याक्षिप्तोपधानानुवादेन मन्त्रविधिः । इष्टकाख्यसंस्कार्यरूपानुपादेयगुणयोगेन कर्मान्तरत्वप्रतीतेः प्राकरणिकमन्त्रावरोधाच्च। अतश्चेष्टकासंस्कारार्थत्वेन मन्त्रविशिष्टोपधानविधिस्तत्रावश्यक एव ।

नचैवमव्यभिचरितसम्बन्धाभावेनाग्न्यङ्गत्वे प्रमाणाभावः । (१)"तस्मादग्निचित्सर्वमायुरेति" इति तदुपधानविधिसन्निधिपठितार्थवादवशादेव चयनाङ्गत्वप्रतीतेः।नचैवमप्येकेन विधिनोपधानविधानसिद्धेः इतरविधीनामुपधानविधानाशक्तिः । गुणात्कर्मभेदावगमेन तत्तन्मन्त्रवि-

१. तै. सं. ५.

शिष्टोपधानान्तरविधानेनैव सकलविध्यर्थवत्त्वोपपत्तेः । नह्येकेन वाक्येन कतिपयमन्त्रोपधेयेष्टकानां उपधाने विहिते इतरेष्टकोपधानविधिवैयर्थ्यमापादयितुं शक्यते । अत एवोद्देश्यस्वरूपपर्यालोचनया सर्वेष्टकानामेकैकस्मिन् वाक्ये संस्कार्यत्वावगतावपि कतिपयमन्त्रविशिष्टोपधानरूपविधेयपर्यालोचनया तावदिष्टकानामेव संस्कार्यत्वावगमान्न वाक्यान्तरानर्थक्यम् । भाष्यकृन्मते तु विधेयोपधानस्येष्टकाविशेषमत्यायकत्वाभावात् मन्त्राणां च संस्कार्येष्टकाविशेषकत्वानुपपत्तेः "यत्सप्तदशेष्टका उपदधाति" अर्थवादस्य च विधौ सर्वेष्टकाविषयत्वेन निश्चिते सन्देहाभावेनानिर्णायकत्वाद्वाक्यान्तरानर्थक्यमिति विशेषः ।

तत्सिद्धं मन्त्रविशिष्टोपधानेऽपि सृष्टिपदस्य सृष्टिसमुदायिषु गौणत्वम् । बाहुल्यापरपर्यायश्च भूमा उक्तगुणवृत्तिप्रकारतायां प्रविष्टत्वात् गौणीवृत्तिनिमित्तम् ॥

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां पञ्चमं) सप्तदशं भूमाधिकरणम् ॥

अथ (षष्ठं) अष्टादशं लिङ्गसमवायाधिकरणम् (१८) ॥

सू—लिंगसमवाया इति गुणाश्रयाः ॥१—४—२८॥

"(१) प्राणभृत उपदधाति," "अज्यानीरुपदधाती" त्यादौ पूर्ववदेव मन्त्रविशिष्टोपधानविधित्वेऽपि प्राणभृदादीनां बाहुल्याभावात् गुणवृत्तिनिमित्ताभावमाशङ्क्य निमित्तान्तरकथनार्थं लिङ्गसमवायेत्ययं सूत्रैकदेशः ।

तत्र भूम्नः पूर्वं निमित्तत्वस्योक्तत्वात् गोबलीवर्दन्यायेन तदतिरिक्तस्याल्पत्वस्य साम्यस्य च निमित्तत्वे तात्पर्यं लिङ्गसमवायपदस्यावगम्यते । अस्ति हि प्राणभृन्मन्त्राणां अप्राणभृन्मन्त्रापेक्षया अल्प-

१. श० ब्रा० ८-१-१.

त्वम् । अतः प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदल्पत्वसमानाधिकरणसमुदायाश्रयत्वगुणयोगेन प्राणभृदप्राणभृन्मन्त्रेषु पूर्ववदत्र गौणः । एवं यत्र वाक्यतद्भिन्नयोस्साम्यं तत्र तस्यापि गुणवृत्तिनिमित्तत्वम् । अतः श्रीभागवते "श्यालस्वस्रौरथाग्रही" इत्यत्र स्वसृपदं स्वसृतत्पत्योः लिङ्गसमवायेन गौणमित्येव व्याख्यातं श्रीधराचार्यैः । अत एव वार्तिकस्थोऽल्पशब्दो भूयस्त्वानपेक्षत्वपर इत्येवं व्याख्यातः । तदेवं तत्सिध्यादीनां गुणवृत्तिनिमित्तप्रकारता(१)सत्वात् स्वशक्यनिष्ठगुणवत्ता गौणीवृत्तिलक्षणं युक्तमिति सिद्धम् ॥ सूत्रं व्याख्यातम् ॥

इति (तत्सिद्धिपेटिकायां षष्ठं) अष्टादशं लिङ्गसमवायाधिकरणम् ॥ (इति तत्सिद्धिपेटिका)

अथैकोनविंशं वाक्यशेषाधिकरणम् (१९)

सू—सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ १–४–२९. ॥

इदानीं स्तावकत्वेन प्रमाण्यस्यापि "तेजो वै घृत"मित्यर्थवादस्थस्य घृतादिपदस्य "अक्ताः शर्कराः उपदधाती" त्यादिविध्यपेक्षिताञ्जनसाधनीभूतद्रवद्रव्यादिनिर्णये प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्यते ।

तत्र पदप्रामाण्यनिर्णयात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । विध्यादीनां नामधेयान्तानां प्रमाणानामप्रामाण्यनिरासेन प्रामाण्ये साधिते अधुना प्रकारान्तरेण प्रामाण्यनिरूपणात् नामधेयविचारेणावसरसङ्गतिः । घृतपदे च लिङ्गसमवाये घृताघृतरूपस्नेहद्रव्यमात्रवृत्तित्वापवादाख्यानन्तरसङ्गतिरपि ।

तत्र विधेरुपक्रमस्थत्वात् तेन चाञ्जनसाधनीभूतस्नेहद्रव्यमात्रा-

---

१ प्रकाराणां स्वशक्यनिष्ठगुणवत्तालक्षणगौणीवृत्तेर्निमित्तत्वं युक्तमिति सिद्धम् ।

क्षेपाद्येन केनचिद्ज्ञनप्रतीतेः "उच्चैःऋचा क्रियत" इतिवदुपसंहारस्थघृतमात्रप्रत्ययबाधः। नचात्राप्यपच्छेदाधिकरणन्यायेनोपसंहारप्राबल्यं शङ्क्यम्। तस्य भिन्नवाक्यविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न चात्र भिन्नवाक्यता; विध्यर्थवादयोः(१) "विधिना त्वेकवाक्यत्वादि" त्यनेनैकवाक्यत्वस्योक्तत्वात्। न चाङ्गवाक्यानां प्रधानवाक्यानाञ्चैकवाक्यत्ववत् वाक्यैकवाक्यताभिप्रायेण तत्। तद्वदिह स्वार्थबोधे समाप्त्यभावात्। यत्र हि द्वयोर्वाक्ययोः स्वस्ववाक्यार्थबोधे प्रत्येकं पर्यवसन्नयोः पश्चादाकाङ्क्षावशेनान्वयः तत्र वाक्यैकवाक्यता, यथा—"दध्ना जुहोति" "अग्निहोत्रं जुहोती"ति। अत्र हि वाक्यद्वयमपि मुख्यविशेष्यं नैय्यायिकमते प्रथमान्तपदोपस्थाप्यवदस्मन्मते भावार्थाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या कारकान्वययोग्ययच्छब्दाद्यसमभिव्याहृततिङन्तपदाभिधेया क्रियैव। सापि च न सर्वत्र भावनारूपेण। घटो भवति इत्यादौ कारकान्वयसत्वेन भवनस्य तदाश्रयत्वस्य वा मुख्यविशेष्यत्वात्।

अत एव घटो भवति शुक्लो भवती त्यनयोर्वाक्यैकवाक्यतैव। ओदनं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वान्तपदाभिधेये भोजनादौ तद्भावनायां वा कारकान्वयसत्वेऽपि तिङन्तपदाभिधेयत्वाभावान्न मुख्यविशेष्यत्वम्। घटः शुक्लः, स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, इत्यादौ तु 'अस्तिर्भवन्ती' त्यनेन तिङ्पदाध्याहारात् मुख्यविशेष्यस्य भवनादेः प्रतीत्युपपत्तिः। "यस्योभय" मित्यादौ तिङ्पदाभिधेयाया अप्यार्तेः यच्छब्दान्वयादेव न मुख्यविशेष्यत्वम्। कारकान्वययोग्येति तु स्वरूपकीर्तनमात्रम्। अतश्च तस्मिन् मुख्यविशेष्ये इतरसंसर्गतात्पर्यकत्वमेव वाक्यस्य स्वार्थे पर्यवसन्नत्वम्। अतश्च घटस्य शौक्ल्यमित्यादौ षष्ठ्यन्तस्य शौक्ल्ये अन्वयेन पदद्वयस्य संसर्गतात्पर्यकत्वेऽपि शौक्ल्यस्य मुख्यविशेष्यत्वात्तावन्न पर्यवसन्नत्वम्। एवं क्त्वान्तेऽपि द्रष्टव्यम्। अस्ति तु "दध्ना जुहोती"त्यादौ तत्। मुख्यविशेष्ये भावनायां द-

१. जै० सू० १-२-६.

धिहोमादिसंसर्गतात्पर्यकत्वात्। अत एव दध्यादिसंसर्गभेदेऽपि मुख्यविशेष्यकत्वादेवैकवाक्यत्वं वक्ष्यते ।

नचैवं जुहोतीत्येतावतोऽपि मुख्यविशेष्ये भावनायां होमसंसर्गतात्पर्यकत्वेन पर्यवसन्नत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य पर्यवसन्नत्वेऽपि दध्नेत्यस्यापर्यवसन्नत्वेन पदैकवाक्यत्वोपपत्तेः। वस्तुतस्तु दधिहोमसंसर्गस्यात्र "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः" इति विशेषानुशासनबलेन पदार्थविधया भानेऽपि संसर्गमर्यादया तस्य तत्तात्पर्यकत्वाभावान्न पर्यवसन्नत्वम् । अतश्च यत्र मुख्यविशेष्ये वाक्यार्थविधया इतरसंसर्गतात्पर्यकत्वं तत्र तस्य पर्यवसन्नत्वम् । ततश्च युक्ता पर्यवसन्नत्वादङ्गप्रधानवाक्यानां सिद्धार्थप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां (*)"यन्न दुःखेन सम्भिन्न" मित्यादि वाक्यानाञ्च स्वर्गादिस्वरूपपराणां मन्त्रवाक्यानां स्वार्थमात्रपराणां पदैकवाक्यताऽसंभवेन भिन्नवाक्यत्वेऽवगते पश्चादङ्गाङ्गिभावाकाङ्क्षावशेन वाक्यैकवाक्यता ।

अर्थवादानां तु सत्यपि मुख्यविशेष्ये इतरक्षेपिष्ठत्वादिसंसर्गबोधकत्वे अध्ययनविध्यनुरोधेन तत्र तात्पर्यावगमान्न पर्यवसानम् ।

न च तेषां क्षेपिष्ठत्वादिसंसर्गे तात्पर्यम्, तस्य लाक्षणिकप्राशस्त्यबोधोपायमात्रत्वेन तात्पर्याविषयत्वात् । यत्तु तात्पर्यविषयीभूतं रुचिविषयत्वयोग्यतारूपं प्राशस्त्यं तस्य प्रशस्तत्वादिसंवंरूपेण लक्षणयैव पदार्थविधया भानादुक्तविधपर्यवसानकारणाभावेन कर्तव्य इत्येवंरूपविध्येकवाक्यत्वं विना न पर्यवसानमिति स्वार्थबोधे समाप्त्यभावात् सिद्धमर्थवादानां पदैकवाक्यत्वम् । अतश्चापच्छेदाधिकरणन्यायाविषयत्वेनोपक्रमस्थविधिप्राबल्यावसायात् उपसंहारस्थघृतादिपदस्यैव ऋगादिपदवत्तदनुरोधेन वृत्तित्वं युक्तमाश्रयितुम् ।

---

* यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ।

न चोपक्रमे अञ्जनमात्रश्रवणात् तस्य साधनभूतद्रव्यापेक्षायां उपसंहारे विशेषश्रवणे सत्याक्षेपायोगात् उपसंहारोपजीवित्वेनोपक्रमस्य कथं बलवत्त्वमिति वाच्यम्। उपसंहारस्थस्य घृतपदस्यार्थवादान्तर्गतत्वेनाष्टाकपालादिपदवत् साक्षादेवाञ्जनभावनाविशेषणसमर्पकत्वानुपपत्तेः। न च रात्रिसत्रप्रतिष्ठापदवत् स्तुतिपरस्यैव द्रव्यविशेषसमर्पकत्वं वाच्यम्। न च तद्दृष्टान्तमपि सम्भवति। विधिवाक्यस्य यत्किञ्चिद्द्रव्याक्षेपेणार्थवादान्वयं विनाऽपि शब्दतोऽर्थतश्च पर्यवसन्नत्वावगमेन स्वानर्थक्यपरिहारार्थं पश्चादन्वितस्याप्यर्थवादस्य दौर्बल्यात्। तथा हि—

शब्दतस्तावन्मुख्यविशेष्येतरसंसर्गतात्पर्यकत्वादेव विधिवाक्यं पर्यवसन्नम्। अर्थतोऽपि च द्रव्यवाचकपदस्येह श्रुतस्येहानन्वयेनावश्यकल्प्यत्वाच्छास्त्रस्य महाविषयत्वापादकान्तरङ्गक्रियाक्षेपेण स्नेहपदस्यैव कल्पनीयत्वावगतेः पर्यवसन्नम्। नचैवमपि प्ररोचनां विना प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः कथमर्थवादं विना विधिपर्यवसानमिति वाच्यम्। विध्याक्षिप्तेष्टसाधनत्वावगमबलात् विधिबलादेव वा प्ररोचनासिध्या पर्यवसन्नत्वोपपत्तेः। अतश्चार्थवादसत्त्वे तदपर्यवासानमात्रेणैव विध्यर्थवादयोः पदैकवाक्यत्वेऽपि स्वानर्थक्यपरिहारार्थं पर्यवसन्ने विधावन्वितस्यार्थवादस्य विध्यनुरोधवृत्तित्वावगतेरर्थवादस्थं घृतपदमेव लिङ्गसमवायेन स्नेहद्रव्यमात्रपरं सत् तात्पर्यविषयीभूतं विधेयस्नेहवृत्तिप्राशस्त्यं प्रतिपादयति।

अत एवान्यपरत्वाद्विधेयस्तुत्युपायतया जघन्यवृत्त्याश्रयणमपि नातीव दोषावहम्। अत एव चात्र विशेषविषयच्छागमन्त्रेण विधिस्थपशुपदसङ्कोचवदञ्जनविध्यर्थाक्षेपसङ्कोचोऽपि नाशङ्क्यः। च्छागपदस्यानन्यपरत्वेन सङ्कोचकत्वेऽपि घृतपदस्य स्तुतिपरत्वेन सङ्कोचकत्वानुपपत्तेः। अतोऽत्र घृतपदमेव द्रवद्रव्यमात्रपरम्। युक्तश्चैतत्, प्रधानभूतविध्यनुरोधेन तदनुग्राहकार्थवादश्रुतिवृत्तित्वरूपधर्मत्यागस्याङ्गगुणविरोधन्यायासिद्धत्वात्।

अथ वा आक्षेपकाल्पितपदेन स्नेहद्रव्यमात्रे विहिते तस्य स्तुत्यपेक्षायां विधेरेव सर्वविषयप्ररोचनाशक्तिकल्पनाप्रसक्तौ घृते प्रत्यक्षां स्तुतिं दृष्ट्वा तदंशे कल्पनाप्रतिबन्धेऽपि तदितरविषये तत्प्रतिबन्धे प्रमाणाभावाद्विधेरेव प्ररोचकत्वोपपत्तेः अर्थवादस्थघृतपदमुपलक्षणमपि न गौणम् । अतो नात्र घृतपदं सन्दिग्धार्थनिर्णये प्रमाणमित्येवं प्राप्ते—

ब्रूमः—विधावञ्जनमात्रश्रवणात् द्रव्यापेक्षायां अथर्वादे स्तुत्यर्थमप्युपात्तस्य घृतस्योपस्थितत्वात् स्तुतेश्चाविधेयनिष्ठत्वायोगेन तदन्यथानुपपत्त्या घृतस्य विधेयत्वावगतेः तस्य चाञ्जनभावनासाधनत्वं तद्वाचकपदकल्पनयावसीयते । एवं यत्रापि "वासः परिधत्त" इत्यादौ द्रव्यसामान्यश्रवणं तत्रापि विशेषापेक्षायां "एतद्वै सर्वदेवत्यं वासः यत् क्षौमम्" इत्याद्यर्थवादोपात्तस्य क्षौमादेरेव ग्रहणमवसीयते ।

न च क्रियासाधनीभूतस्य द्रव्यस्य क्रियानिष्ठापेक्षयान्वयात् तन्निष्ठानुपपत्त्यैव तद्वाचकपदकल्पनस्य तदर्थसम्बन्धमात्रस्यैव वोपपत्तौ न बहिरङ्गस्तुत्यनुपपत्तेः घृतपदकल्पकत्वं युक्तमिति वाच्यम् । अन्यथानुपपत्तेः सर्वप्रमाणप्रसक्तमपाऽनुसन्धानसापेक्षत्वेन विधिवेलायामेवानुदयात् । प्रमाणान्तरालोचने चार्थवादानुपपत्तेरप्यालोचनात् द्वयोः स्वरूपेण पौर्वापर्येऽपि कार्योत्पादने तदभावादुभयोः संभूय कार्यजनकत्वावगतेरर्थवादे गौणीपरिहारार्थं घृतपदकल्पकत्वोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु—स्तुत्यनुपपत्त्यनुरोधेन क्रियानुपपत्तेः घृतलक्षकत्वं क्रियानुपपत्त्यनुरोधेन वा स्तुत्यनुपपत्तेः स्नेहसामान्यकल्पकत्वमिति सन्देहे सत्येव लक्षणापरिहारार्थं स्तुत्यनुपपत्तेः घृतपदकल्पकत्वावश्यकत्वे तेनैव क्रियायाः द्रव्याकाङ्क्षाशान्तेः क्रियानुपपत्तेर्द्रव्यपदकल्पकत्वमपि गौरवभिया नाङ्गीकर्तव्यम् । अत एव क्रियानुपपत्तेरर्थसम्बन्धमात्रकल्पकतयाप्युपपत्तौ पदकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् स्तुत्यनुपपत्त्या तु पदस्यापि कल्पनात् गौरवमपि फलमुख-

त्वादनाशङ्क्यम् ।

यत्तु द्रव्याक्षेपेण स्नेहमात्रेऽवगते घृतपदे लक्षणादिकं विनैव घृतमात्रस्तुतौ सिद्धायां द्रव्यान्तरे विधिरेव स्तुत्याक्षेपक इत्युक्तम्, तदपि सिद्धस्तुत्युपजीवनेनैव विधेराकाङ्क्षाशान्तौ स्वयं स्तुत्यन्तराक्षेपे गौरवापत्तेराग्नेयाधिकरणन्यायेन प्रकृतस्तुतद्रव्यमात्रग्रहणोपपत्तेरपास्तम् । अत एव शब्दतः पर्यवसन्नस्यापि विधेः अर्थतः पर्यवसन्नत्वाभावात् शब्दतोऽप्यपर्यवसन्नेनार्थवादेन पदैकवाक्यत्वमप्यविरुद्धम् । तस्मात् सिद्धं विधेयविशेषस्य विषये विधिनाऽनिर्धारणे वाक्यशेषान्निर्धारणम् ।

एवं यत्रोद्देश्यस्यापि न समुच्चित्य प्राप्तिरिति प्रमाणान्तरेणावधारितं यथा—"द्वयोः प्रणयन्ती" त्यादौ तत्रापि विशेषानवधारणे वाक्यशेषान्निर्णयः । यत्र तु ग्रहादिवत्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः तत्र विधेर्निर्धारितत्वाद्वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वमिष्टमेव ।

नचैवं रात्रिसत्रविधेरपि विश्वजिन्न्यायेनैव निर्णीतत्वाद्वाक्यशेषेण निर्णयानापत्तिः, तदधिकरणे विश्वजिन्न्यायतः पूर्वप्रवृत्त्युपपादनेन वाक्यशेषस्य निर्णायकत्वोपपत्तेः । अत एव न तदधिकरणस्य पौनरुक्त्यम् ।

सूत्रं तु उत्तरसूत्रस्थकल्पनापदानुषङ्गेण योज्यम् ॥

इति एकोनविंशं वाक्यशेषाधिकरणम् ॥

अथ विंशं सामर्थ्याधिकरणम् ॥ (२०)

सू—अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥१–४–३०॥ (सि)

"स्रुवेणावद्यति" "स्वधितिनावद्यति" 'हस्तेनावद्यति" इत्यादावनवदानानुवादेन विहितस्य स्रुवादेः द्रवसंहतमांसावदा-

नरूपोद्देश्येऽविशेषेणैव शब्दस्वाभाव्यात् प्रवृत्तस्य स्वगतस्वाभाविकसामर्थ्यानुरोधेन व्यवस्था ? उत स्वाभाविकसामर्थ्याभावेऽपि सहायान्तरोपादानेन यथाकथञ्चित् सामर्थ्यं सम्पाद्य व्यवस्थेति सन्देहः। अत्र सामर्थ्यकल्पितस्य द्रवादिपदस्य सन्दिग्धार्थनिर्णये प्रामाण्याभिधानात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यशेषाख्यनिर्णयकारणाभावादव्यवस्थैवेति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा । तत्र प्रमाणान्तरगम्यवस्तुसामर्थ्यापेक्षत्वे वेदस्याप्रामाण्यापत्तेरस्य निर्णायकत्वायोगात् वाक्यशेषस्य च प्रकृते अश्रवणादव्यवस्थैव ।

किञ्च द्रवाद्यवदानानामुद्देश्यत्वात् सर्वेष्वपि स्रुवादिप्राप्तेर्निश्चितत्वेन नात्र वस्तुसामर्थ्यस्य निश्चायकत्वम्, अपि तु विरोधित्वमेव । तेन शब्दवस्तुसामर्थ्ययोर्विरोधे(१)अरुणाधिकरणन्यायेन शब्दसामर्थ्यादेव कथञ्चिदापादितार्थसामर्थ्यानुगृहीतान्निर्णयो युक्तः । शक्यते हि स्रुवे तीक्ष्णपुष्करतां सम्पाद्य तेन पुरोडाशादिसंहतावदानं, आयसावष्टम्भेन च मांसावदानं, हस्तेनापि अङ्गुलीसङ्कोचेन द्रवावदानं, स्वधितिना च सकोटरेण तत् कर्तुम् ।

एवं यत्रापि अञ्जलिशब्दस्य देवतानमस्कारादौ सम्पुटीकरणवाचित्वं, "अञ्जलिनापः पिबेदि" त्यादौ च व्याकोशवाचित्वं प्रसिद्धं तत्र (२)"अञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहोती"तिविधौ श्रुतस्याञ्जलिशब्दस्योद्देश्यसक्तुहोमगतस्वाभाविकसामर्थ्यानुरोधेन न व्याकोशरूपैकार्थविधायित्वनिर्णयः । अपि तु शब्दसामर्थ्यानुरोधेन यथाकथञ्चित् सामर्थ्यं सम्पाद्य व्यवस्थितार्थपरत्वमेवेति प्राप्ते—

अभिधीयते--विधेयसमर्पकस्य तावदञ्जलिपदस्य गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादुद्देश्यस्य च सक्तुहोमस्यैकेनैव सिद्धेः नियमेनैकार्थपरत्वात्तस्यान्नियामककाङ्क्षायामत्यन्तबलवतोद्देश्यसामर्थ्येन

१. पू. मी. ३-१-६. २. तै. सं. ३-३-७.

निर्णयो दुरपह्नवः । तत्रापि स्रुवादौ उद्देश्यस्य द्रवाद्यवदानस्य ग्रहादिवत् सर्वस्यैव प्रतिवाक्यमुद्देश्यतावभासते, तत्रापि अष्टदोषदुष्टविषमशिष्टविकल्पापत्तिपरिहारार्थं कतिपयानामेवोद्देश्यत्वप्रतिपादनात् केषां कस्मिन् वाक्ये उद्देश्यत्वमिति नियामकाकाङ्क्षायां विधेयगतस्रुवादिसामर्थ्येनापि युक्तो निर्णयः ।

किञ्च द्रवावदाने स्वाभाविकसामर्थ्येन स्रुवस्य झटिति प्राप्तत्वात् तेनैव निराकाङ्क्षे विधौ इतरांशे सामर्थ्यकल्पने गौरवापत्ते-(१)राग्नेय्याधिकरणन्यायेनापि स्रुवस्यैव ग्रहणमवगम्यते । अत एव शब्दसामर्थ्यानुरोधेनार्थस्य स्वाभाविकसामर्थ्यकल्पने गौरवमतन्त्रीकृत्य सामार्थ्यान्तरकल्पनमप्यपास्तम् । शब्दसामर्थ्यस्यैव गौरवपरिहारार्थमर्थसामर्थ्यानुरोधवृत्तित्वावगमात् । अत एवार्थसामर्थ्यस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि शक्तिग्रहादिवत्तदपेक्षत्वेऽपि नाप्रामाण्यं शङ्क्यम् । तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन शाब्दबोधसामग्र्यन्तर्भावात् । अरुणादावपि हि सत्यपि शब्दसामर्थ्येन क्रयसम्बन्धे एकहायनीपरिच्छेदकत्वस्य अर्थसामर्थ्यावगतस्य नैव त्यागः, अपि तु पार्ष्ठिकान्वयवेलायामङ्गीक्रियत एव तत् । अतश्चोद्देशमात्रपर्यालोचनया अविशेषावगमेऽपि विधेयस्रुवादिशक्तिपर्यालोचनया पुनराधेयवद्व्यवस्थावगमाद्द्रवदानं स्रुवेणैव, संहतावदानं हस्तेनैव, मांसावदानं स्वधितिनैवेति निर्णयोपपत्तेः सिद्धं वाक्यशेषवत् सामर्थ्यस्यापि सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वम् ।

नचैवं सामर्थ्यावगतस्य विशेषस्याशाब्दत्वाच्छाब्दपदार्थान्तरेणान्वयानुपपत्तेरवैदिकत्वापत्तिः । शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं द्रवादिवाचकपदस्यैवाध्याहारेण वैदिकशब्दसामर्थ्यकल्पितस्य च वेदैकदेशत्वेन च तदर्थस्य वैदिकत्वोपपत्तेः । अञ्जलिपदस्य तु सामर्थ्यानुगृहीतस्य विनाप्यध्याहारादिकं व्याकोशबोधकत्वोपपत्तेः तदर्थस्य शाब्दत्ववैदिकत्वयोरविरोधः । स्रुवाद्युदाहरणेष्वपि चावदानस्यै-

१. पू. मी. ३-२-८.

व प्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वादवद्यातिपदस्यैव सामर्थ्यानुगृहीतस्य द्रव्यकर्मकावदानबोधकत्वोपपत्तेर्नाध्याहारादिकमित्यपि वक्तुं शक्यम् । यदिह्यत्र स्रुवादिविशिष्टमवदानं विधीयेत ततो भावनाया भाव्याकाङ्क्षायां विश्वजिति स्वर्गकामपदाध्याहारवत् द्वितीयान्तद्रव्यादिपदाध्याहारोऽप्यावश्यकः स्यात् । नत्वेदस्ति । अवदानस्य चतुरवत्तचोदनादिनैव प्राप्तत्वात् । अतस्सामर्थ्यस्यापि धर्मप्रमाणत्वात् सिद्धान्यष्टौ धर्मप्रमाणानीति ।

सूत्रं तु अर्थात् सामर्थ्याद्वा कल्पना निर्णयः इत्यर्थः । न च तत्र निर्णीतस्यार्थस्यावैदिकत्वम् । तत्कल्पितपदस्य वेदैकदेशत्वेन तस्य वैदिकत्वोपपत्तेः इति व्याख्येयम् ॥

विध्यर्थवादमन्त्राः स्मृतिचारिते नाम संस्तुतिश्शक्तिः ।
धर्मे प्रमाणमेतान्युक्तान्यथ तस्य भेदोक्तिः ॥
मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य विविधैन्यायोच्चयैर्निर्जरैः
कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।
यद्धालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥
श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या प्रथमाध्याये चतुर्थोऽङ्घ्रिः ॥

इति पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणधुरीणश्रीरुद्रदेवसूनोः खण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तः प्रथमोऽध्यायः ॥

शुभं भूयात् ।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयचतुर्थपादीयानां

सूत्राणां सूची।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायचतुर्थपादीयाटिप्पणिस्थाना साङ्केतिकशब्दानामर्थविवरणम् ।

इदमत्रावधेयम्—ये तावत् तृतीयपादस्थाः साङ्केतिकशब्दाः अत्राप्याम्रेडिताः तेषां विवरणं तत्रैव कृतमिति न पुनस्तत्रापीदानीं व्याघ्रियते। परन्तु ये ततोऽतिरिक्ता एतत्पादस्थाः तेषामेवेदानीं विवरणं क्रियते—इति।

उ. सू. ···उणादिसूत्रम्।

काव्यप्रका. काव्यप्रकाशः।

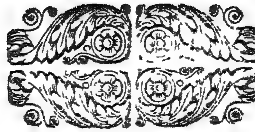
का. श. काण्वशतपथब्राह्मणम्।

कुमा··· कुमारसम्भवः।

पू. मीं. पूर्वमीमांसा।

बौ. श्रौ··· बौधायनश्रौतसूत्रम्।

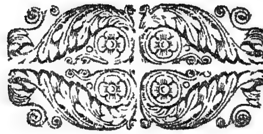
सत्या. श्रौ···सत्याषाढश्रौतसूत्रम्।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयपादस्थानां

अधिकरणानां सूची ।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायचतुर्थपादीयानां

अधिकरणानां सूची ।

मीमांसाकौस्तुभप्रथमाध्यायतृतीयचतुर्थपादयोः

शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१७	निमूल	निर्मूल
४	१४	यत्किचित्	यत्किञ्चित्
१६	११	अवस्यक	आवश्यक
२२	२१	मप्राण्या	मप्रामाण्या
२३	११	तारम्येन	तारतम्येन
२५	८	प्रमाणमिति	प्रमाणमस्ति
२८	१७	गृहीतत्व	गृहीतृत्व
३२	६	प्रयोम	प्रयोग
४०	१९	मन्यने	मन्यते
४२	२०	पुत्राशो	पुत्रशो
४४	१४	नेकल्पनं	नेकत्वकल्पन
,,	१७	स्मित्पक्षे	स्मिन् पक्षे
४८	२३	व्यहृति	व्याहृति
५२	२	संस्कार्य	असंस्कार्य
,,	१२	अविवक्षित्वे	अविवक्षितत्वे
५३	१०	विशेषा	विशेषा
,,	१६	देर्विवक्षा	देरविवक्षा
५४	१७	बुद्धानु	बुध्यानु
,,	१८	दृष्टर्थ	दृष्टार्थ
५६	७	नाह्यक्षा	नह्यक्षा
६२	६	तनेरैव	तनैरेव
६८	१६	सापिण्डानि	सापिण्ड्यानि
,,	१७	प्रत्तेः	प्रवृत्तेः
७१	१	विहात्	विवाहात्
७५	१	कार्यास	कर्पास
,,	४	दृशाना	दृशना
७९	७	कोशेय	कौशेय

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८३	२०	प्यथाप्	प्यर्थाप्
८५	२२	पूर्वेंपक्ष	पूर्वपक्ष
८६	१६	लिङ्गादिषु	लिङादिषु
९९	२४	प्रमाणिकी	प्रामाणिकी
१०१	१०	आचेरषु	आचारेषु
,,	१६	अयुक्तम्	अयुक्ता
,,	१७	जातिविशषः	जातिविशेषःसः ।
१०६	१२	दक्षिणात्या	दाक्षिणात्या
१०९	१८	तदनुगत	तदननुगत
११२	२	पम्परया	परम्परया
११६	६	षङ्गपदान्य	षडङ्गपदान्य
११७	१	सूत्रणौत्सगिके	सूत्रेणौत्सर्गिके
,,	१७	जपमन्वपाठ	जपमन्त्रपाठ
,,	२३	बाधवइति	बाध इति
११८	२	स्वरापाठेन	स्वरपाठेन
११९	४	इतिवदेवम्	इतिवदेकम्
१२२	२५	वाक्यार्थस्यैव	वाक्यार्थस्येव
१२६	१४	वीचमुक्तम्	बीजमुक्तम्
,,	१५	शक्तिजत्वेऽन	शक्तिजत्वेन
१२७	२३	अष्टकादो	अष्टकादौ
१२९	२१	उपस्थिन	उपस्थित
१४०	१६	गमकमिनि	गमकमिति
१५२	५	संभवतित्युक्तं	संभवतीत्युक्ते
१५३	२५	अङ्गीकारेपि भावनायां	अङ्गीकारेऽपि वा सिद्ध-रूपत्वेन भावनायां
१६२	११	पठिव्याना	पठितव्यानाम्
,,	२४	तदुत्तमरपठितैः	तदुत्तरपठितैः
१६३	१०	विधिपदोदवो	विधिपदादेवो
,,	१७	पदान्तरर्था	पदान्तरार्थ
१६४	१	दार्बल्यम्	दौर्बल्यम्
१६५	१२	यागसन्धोऽभ्यु	यागसम्बन्धोऽभ्यु
१६८	२२	उद्भिदीनानां	उद्भिदादीनां
,,	१५	विदारेण	विदारणे

१७१	२०	अवच्छेद्कम्	अवच्छेदकः
१८८	२३	पृष्ठरुप	पृष्ठैरुप
१९४	२२	एकपृष्ठ पूर्व सा	एकपृष्ठापूर्वसा
२००	१६	वहिष्यवमान	बहिष्पवमान
२०१	१३	लभ्यादम	लभ्यादिम
,,	२५	धावत्वर्थ	धात्वर्थ
२०४	६	रूपिनिमित्त	रूपनिमित्त
२०६	३	ख्यातवृत्ते	ख्यातावृत्ते
२०७	११	नानुपन्नः	नानुपपन्नः
२०८	१९	दध्यादि	नञादि
२०९	६	अप्रासद्धत्वेन	अप्रसिद्धत्वेन
२१४	१	सन्दन्शेन	सन्दंशेन
,,	६	न्तरसद्भावात्	न्तरासद्भावात्
२२३	५	त्यानुशासन	त्यनुशासन
,,	२२	शेषत्वापर	शेषित्वापर
२२६	१४	नचवैमपि	न चैवमपि
२२८	२२	वरमग्नय	वरमाग्नेय
२४६	४	पुराडाश	पुरोडाश
२४८	९	तेषामेव	येषामेव
,,	१०	संबधानवगतेः	संबन्धावगतेः
२५३	६	वैश्वदेनपदेन	वैश्वदेवपदेन
,,	१०	अनुवादापत्तेः	अनुवादापत्तिः
,,	११	,,	,,
२५४	११	सर्वाद्देशेन	सर्वोद्देशेन
२५९	७	द्वादकपाल	द्वादशकपाल
२७७	३	वार्तिका	वार्तिके
२७८	११	तेन्निष्ठ	तन्निष्ठ
२८८	१४	आशक्यते	आशंक्यते
,,	१६	अवगतेः	अनवगतेः

परिशिष्टदीपकः=संस्कारदीपकस्य परिशिष्ट-विषयाणां निरूपणात्मकः ।

अस्मिन् ग्रन्थे विषयाः—

दानस्वरूपादिकं, दानविधिः, प्रतिग्रहविधिः, देयद्रव्यदेवताः, द्रव्य-धान्य-भूमानानि, कुण्डमण्डपनिर्माणप्रकारः, सहोमतुलादानप्रयोगः, होमरहिततुलादानप्रयोगः, बृहद्गोदानप्रयोगः, गवादिमूल्यनिरूपणम, संक्षिप्तगोदानप्रयोगः, वृषदान–महिषीदान-त्रिविधविद्यादान–सुवर्णदान–भूम्यादिदशदानानि । सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः, ऋणधेन्वादिपञ्चधेनुदानानि । अश्वदान–हस्तिदान–रथदान–गृहदानानि । सवास्तुशान्तिशिलान्यासप्रयोगः । शय्यादान–द्विजस्थापन–नवग्रहदानानि । सुवर्णादिदानमन्त्राः । गोमुखप्रसवशान्तिः । मूलाश्लेषादिशान्तयः । जलाशयोत्सर्गप्रयोगः । लघुजलाशयोत्सर्गप्रयोगः । मू० २।)

कातीयेष्टिदीपकः–यन्त्रस्थः ।